МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

ФАКУЛЬТЕТ СОЦІАЛЬНОЇ ПЕДАГОГІКИ ТА ПСИХОЛОГІЇ
КАФЕДРА ПСИХОЛОГІЇ

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА БАКАЛАВРА

на тему: КОРЕКЦІЯ ПРОЯВУ СТРАХІВ У ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ В ПРИФРОНТОВОМУ МІСТІ

Виконала: студентка IV курсу,
групи 6.0530—1з
спеціальності: 053 Психологія
освітньої програми: Психологія
Іванова Діана Михайлівна
Науковий керівник: Неманежина А.О. викладач кафедри психології
Науковий консультант: Горбань Г.О., д.психол.н., професор кафедри психології
Рецензент: Турбар Т.В., к.пед.н., доцент кафедри дошкільної та початкової освіти

Запоріжжя
2024

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Факультет соціальної педагогіки та психології
Кафедра психології
Рівень вищої освіти бакалаврський
Спеціальність 053 Психологія
Освітня програма Психологія

ЗАТВЕРДЖУЮ

Завідувач кафедри _____

к.психол.н., доцент. Н.О. Губа

«____»_____2024 р.

З А В Д А Н Н Я

НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ СТУДЕНТЦІ

Івановій Діані Михайлівні

Тема роботи Корекція прояву страхів у дітей старшого дошкільного віку в прифронтовому місті

керівник роботи Неманежина А.О. викладач кафедри психології

науковий консультант: Горбань Г.О., д.психол.н., професор кафедри психології

затверджені наказом ЗНУ від «05» 02 2024 року № 235—с

2. Строк подання студентом роботи _____

3. Вихідні дані до роботи аналіз психолого—педагогічної літератури.

4. Зміст розрахунково—пояснювальної записки: розкрити особливості психологічного розвитку дітей старшого дошкільного віку; проаналізувати види та причини виникнення страхів у дітей старшого дошкільного віку; визначити вплив воєнних дій на прояви страхів у дітей старшого дошкільного віку; визначити ефективні методи та техніки корекції проявів страхів у дітей старшого дошкільного віку; емпірично дослідити прояви страхів у дітей старшого дошкільного віку в прифронтовому місті.

5. Перелік графічного матеріалу: 1 таблиця, 3 рисунка.

6. Консультанти розділів роботи

Розділ	Прізвище, ініціали та посада консультанта	Підпис, дата	
		Завдання Видав	Завдання Прийняв
Вступ	Неманежина А.О., викладач Горбань Г.О., професор		
Розділ 1	Неманежина А.О., викладач Горбань Г.О., професор		
Розділ 2	Неманежина А.О., викладач Горбань Г.О., професор		
Розділ 3	Неманежина А.О., викладач Горбань Г.О., професор		
Висновки	Неманежина А.О., викладач Горбань Г.О., професор		

7. Дата видачі завдання _____

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ з/п	Назва етапів кваліфікаційної роботи	Строк виконання етапів роботи	Примітка
1	Збір та систематизація матеріалу	лютий 2024 р.	Виконано
2	Робота над вступом	березень 2023 р.	Виконано
3	Робота над першим розділом	березень 2024 р.	Виконано
4	Робота над другим розділом	квітень—травень 2024 р.	Виконано
5	Робота над третім розділом	травень 2024 р.	Виконано
6	Написання висновків	червень 2024 р.	Виконано
7	Передзахист	червень 2024 р.	Виконано
8	Нормоконтроль	червень 2024 р.	Виконано

Студент _____ Д.М. Іванова

Керівник роботи _____ А.О. Неманежина

Нормоконтроль пройдено
Нормоконтролер _____ А.О. Неманежина

РЕФЕРАТ

Кваліфікаційна робота бакалавра: 60 сторінок, 1 таблиця, 3 рисунка, 32 джерела.

Об'єкт дослідження: феномен страху.

Предмет дослідження: корекція прояву страхів у дітей старшого дошкільного віку в прифронтовому місті

Мета дослідження: теоретично та емпірично дослідити види страхів та вплив воєнних дій на прояви страхів у дітей старшого дошкільного віку. Визначити методи та техніки корекції проявів страхів у дітей старшого дошкільного віку

Гіпотеза дослідження: діти старшого дошкільного віку які проживають в прифронтових містах мають високі рівень тривожності, що формує в них домінування страху смерті та темряви.

Методи дослідження. Теоретичні: теоретичний аналіз сучасного стану проблеми креативності та творчого потенціалу; систематизація та узагальнення наукової літератури з проблеми дослідження; емпіричні (тестування за психодіагностичними методиками).

Наукова новизна дослідження полягає в узагальненні теоретичних поглядів та емпіричному дослідженні проявів страхів у дітей старшого дошкільного віку в прифронтовому місті.

Практична значущість дослідження полягає в тому, що результати дослідження можуть бути корисними психологам для роботи з дітьми старшого дошкільного віку, які проживають у прифронтовому місті.

СТРАХИ, ДІТИ, СТАРШИЙ ДОШКІЛЬНИЙ ВІК, ПРИФРОНТОВЕ МІСТО, ТРИВОЖНІСТЬ.

SUMMARY

Ivanova D.M. Correction of the Manifestation of Fears in Older Preschool Children in a Frontline City.

Bachelor's thesis: 60 pages, 1 table, 3 figures, 32 sources.

The object of research: the phenomenon of fear.

The subject of the study: correction of the manifestation of fears in children of older preschool age in a front-line city

The purpose of the study: to theoretically and empirically investigate the types of fears and the influence of military actions on the manifestations of fears in older preschool children. To determine the methods and techniques of correction of manifestations of fears in children of older preschool age

Research hypothesis: older preschool children living in front-line cities have a high level of anxiety, which creates a dominant fear of death and darkness in them.

Research methods. Theoretical: theoretical analysis of the current state of the problem of creativity and creative potential; systematization and generalization of scientific literature on the research problem; empirical (testing according to psychodiagnostic methods).

The scientific novelty of the study consists in the generalization of theoretical views and the empirical study of the manifestations of fears in children of older preschool age in a front-line city.

The practical significance of the study is that the results of the study can be useful for psychologists to work with children of older preschool age who live in a front-line city.

FEARS, CHILDREN, SENIOR PRESCHOOL AGE, FRONTLINE CITY, ANXIETY.

ЗМІСТ

ВСТУП……..7
РОЗДІД 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ КОРЕКЦІЇ ПРОЯВІВ СТРАХІВ У ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ……..10
1.1. Особливості психологічного розвитку дітей старшого дошкільного віку……..10
1.2. Види та причини виникнення страхів у дітей старшого дошкільного віку……..25
1.3. Вплив воєнних дій на прояви страхів у дітей старшого дошкільного віку……..30
1.4. Методи та техніки корекції проявів страхів у дітей старшого дошкільного віку……..36
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОЯВІВ СТРАХІВ У ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ В ПРИФРОНТОВОМУ МІСТІ……43
2.1. Методика та організація дослідження……..43
2.2. Результати та інтерпретація отриманих даних……46
ВИСНОВКИ……...52
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ…….57

ВСТУП

Актуальність дослідження. В умовах сучасних воєнних дій, тема корекції проявів страхів у дітей старшого дошкільного віку, які проживають у прифронтових містах, набуває особливої актуальності. Це пов'язано з тим, що постійні обстріли, вибухи та інші небезпечні події призводять до виникнення у дітей сильного емоційного напруження, тривоги та страху, травматичного досвіду, втрата безпеки. Всі ці фактори зумовлюють розвиток широкого спектру страхів, яскраві емоційні реакції, впливають на поведінку дитини, що в свою чергу викликає психологічні проблеми, соціальні проблеми та погіршення якості життя дитини.

У старшому дошкільному віці відмічається максимальна кількість дитячих страхів, які не переплітаються між собою. Це пов’язано з тим, що старші дошкільники вже починають поступово готуватися до нового етапу свого життя – школи. Тому у них на перший план починає виходити інтелектуальний розвиток, а особливо мислення. Страх при цьому більш важко психологічно мотивований. Старші дошкільники вже більш свідомо сприймають світ та переживають певні неприємні ситуації, а через розвиток аналітичного мислення, можуть створювати причинно-наслідкові зв’язки цих небезпек.

Здорова психіка дітей прямо пов’язана із соціальною, екологічною, фізичною, психологічною та іншими сферами життя дитини. Психічне здоров’я дитини є запорукою емоційного комфорту, душевного благополуччя, гармонійного розвитку, впевненості у завтрашньому дні, у почутті захищеності та безпеці. Відштовхуючись від цього, слід зауважити, що дитина має душевні потреби, які б сприяли її здоровому психічному розвитку. Найголовніша серед цих потреб – любов та захищеність. Незадоволення даної потреби часто зумовлює виникнення у дітей негативних психічних станів. Першими, хто може задовольнити цю потребу стають батьки та найближчі рідні. Важливо, щоб у

родинному колі поважали дитину, не принижували її почуття власної гідності, цікавилися її переживаннями та проблемами, і найголовніше – показували, що вона потрібна, бажана та її люблять. Дитяча психіка характеризується загостреним сприйняттям, вразливістю, неможливістю протидіяти різноманітним навколишнім впливам, тому оточення грає чи не найпершу роль у становленні психічно здорової особистості.

Страх – досить небезпечна та навіть підступна емоція. Вивчення даного феномену охоплює багато наукових областей, що створює своєрідний базис для його розуміння.

Проблеми страху та тривоги у дитячому віці є дуже актуальними, особливо під час воєнних дій та проживанню в прифронтовому місті. Надання психологічної допомоги дітям, які живуть в умовах війни, є важливою гуманітарною місією, яка може допомогти їм зберегти своє психічне здоров'я та вирости стійкими та емоційно благополучними особистостями.

Корекція прояву страхів у дітей старшого дошкільного віку в прифронтовому місті може включати психологічну підтримку, ігрову терапію, арт-терапію, групові заняття та інші методи. Важливо, щоб батьки, психологи та вчителі були уважними до проявів страхів у дітей та надавали їм підтримку та розуміння.

Отже, тема корекції прояву страхів у дітей старшого дошкільного віку в прифронтовому місті є дуже важливою і потребує уваги та підтримки з боку психологів, педагогів та батьків.

Об'єкт дослідження: феномен страху.

Предмет дослідження: корекція прояву страхів у дітей старшого дошкільного віку в прифронтовому місті

Мета дослідження: теоретично та емпірично дослідити види страхів та вплив воєнних дій на прояви страхів у дітей старшого дошкільного віку. Визначити методи та техніки корекції проявів страхів у дітей старшого дошкільного віку

Гіпотеза дослідження: діти старшого дошкільного віку які проживають в прифронтових містах мають високі рівень тривожності, що формує в них домінування страху смерті та темряви.

Методи дослідження. Теоретичні: теоретичний аналіз сучасного стану проблеми креативності та творчого потенціалу; систематизація та узагальнення наукової літератури з проблеми дослідження; емпіричні (тестування за психодіагностичними методиками).

Завдання дослідження:

1. Розкрити особливості психологічного розвитку дітей старшого дошкільного віку.

2. Проаналізувати види та причини виникнення страхів у дітей старшого дошкільного віку.

3. Визначити вплив воєнних дій на прояви страхів у дітей старшого дошкільного віку.

4. Визначити ефективні методи та техніки корекції проявів страхів у дітей старшого дошкільного віку

6. Емпірично дослідити прояви страхів у дітей старшого дошкільного віку в прифронтовому місті.

Наукова новизна дослідження полягає в узагальненні теоретичних поглядів та емпіричному дослідженні проявів страхів у дітей старшого дошкільного віку в прифронтовому місті.

Практична значущість дослідження полягає в тому, що результати дослідження можуть бути корисними психологам для роботи з дітьми старшого дошкільного віку, які проживають у прифронтовому місті.

Надійність та вірогідність результатів дослідження забезпечувались методологічним обґрунтуванням вихідних положень; використанням методів, адекватних меті та завданням дослідження.

Структура кваліфікаційної роботи бакалавра. Складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел з 32 найменувань. Загальний обсяг основного тексту 60 сторінок. Робота містить 1 таблицю та 3 рисунка.

РОЗДІД 1.
ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ КОРЕКЦІЇ ПРОЯВІВ СТРАХІВ У ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

1.1. Особливості психологічного розвитку дітей старшого дошкільного віку

Дошкільне дитинство охоплює молодший дошкільний вік (4-й рік), середній дошкільний вік (5-й рік), старший дошкільний вік (6-7й рік). На цьому етапі складається нова соціальна ситуація розвитку, провідною діяльністю стає гра, під час якої дошкільники опановують інші види діяльності, виникають важливі новоутворення у психічній та особистісній сферах, відбувається інтенсивний інтелектуальний розвиток дитини, формується готовність до навчання у школі. Соціальна ситуація розвитку в дошкільному віці.

У ранньому дитинстві малюк відкрив для себе існування дорослих, їх складний світ, саме відокремлення дитини від дорослого створює нову соціальну ситуацію, в якій вона прагне до самостійності. Ця тенденція є природною і постійною. Однак дитина продовжує жити разом з дорослим, входить у його світ. Її основною потребою є участь у житті й діяльності дорослих, оскільки в цьому віці дитина не може реалізувати себе через брак сил, умінь і знань. Тому вона наслідує дорослих у думках, уяві, орієнтується на них як на зразок, перебираючи на себе властиву дорослим певну роль, діє, як дорослий, але у формі сюжетно-рольової гри. У дитини з’являються елементарні обов’язки, її зв’язок з дорослим набуває нових форм, що виявляється у заміні спільної діяльності з самостійним виконанням його вказівок [30].

Істотною особливістю дошкільного віку є виникнення різноманітних стосунків дитини з однолітками, утворення дитячого згрупування. Власній внутрішній позиції дошкільняти стосовно інших людей властиві розвиток

усвідомлення власного Я і значущості своїх вчинків, величезний інтерес до світу дорослих, їхньої діяльності, стосунків. Особливості соціальної ситуації розвитку дошкільняти виражаються в характерних для нього видах діяльності, передусім у сюжетно-рольовій грі, яка є формою творчої діяльності. Граючись, дитина поєднує в собі роль автора п'єси та актора, декоратора й техніка. У грі вона пізнає світ, стосунки, ролі, поведінку людей, моделює міжособистісні стосунки в ньому, вчиться орієнтуватися в різних сферах людської життєдіяльності, оволодіває правилами та нормами життя. У грі відбувається самопізнання, усвідомлення свого внутрішнього світу, оволодіння першими формами саморегуляції. Гра с провідною діяльністю дошкільняти не тому, що займає найбільше вільного від сну часу в його житті, а тому, що зумовлює найважливіші зміни у психічних процесах і психічних особливостях його особистості. В ній виникають і диференціюються нові види діяльності, зокрема учіння (цілеспрямований процес засвоєння знань, оволодіння уміннями й навичками), яке підготовлює перехід дитини до наступної стадії розвитку – етапу молодшого шкільного віку.

Рольова гра – це діяльність, у якій діти беруть на себе ролі дорослих людей і узагальнено, у спеціально створених ігрових умовах відтворюють їхні дії і стосунки між ними. У рольових іграх діти використовують різноманітні ігрові предмети, що замінюють реальні предмети діяльності дорослих. Як феномен, рольова гра є соціальною за своєю природою, походженням і змістом. Вона розгортається, затвердженням Д. Ельконіна, від конкретної предметної дії до узагальненої рольової дії: їсти ложкою, годувати ложкою ляльку, як мама, – такий схематичний шлях дорольової гри. Основною одиницею розгорнутої форми ігрової діяльності є роль і органічно пов'язані з нею дії. У ролях втілюються сюжет (сфера діяльності, як у діти відображають у грі) і зміст (те, що відтворюється малюком як характерний момент діяльності дорослих і стосунків між ними) гри [26].

Розвиток гри протягом дошкільного та старшого дошкільного віку відбувається за такими напрямами:

1. Зміна сюжету ігор. Для різних народів характерні особливі сюжети. Одночасно їм властиві спільні тенденції розвитку: від ігор на побутовий сюжет («дочки – матері» у молодших дошкільнят) до ігор з виробничим сюжетом («лікарня», «залізниця», «школа» старшого дошкільного віку), а далі – із суспільно-політичним сюжетом («війна», «презедент» у старших дошкільнят). Це дає дітям змогу відтворювати найрізноманітніші особливості людської діяльності, залучати в гру будь-яку кількість ровесників, тобто відтворювати ширшу систему стосунків. У грі дошкільник відкриває для себе відмінності між моральними й аморальними вчинками, оскільки він грає в реальне життя.

2. Зміна об’єкта гри. У дошкільному віці гра розвивається від відтворення дій із предметами (миття посуду, випікання пасочки, малювання писанки, одягання ляльки в молодшому дошкільному віці) до відтворення стосунків між дорослими (в середньому дошкільному віці), а в старшому дошкільному віці головним стає виконання правил відповідно до взятої на себе ролі. Кожна роль відповідає перейнятим зі сфери стосунків дорослих правилам. Діти охоче підпорядковуються їм або роблять це під впливом зауважень ровесників («так не буває», «це робиться не так»).

3. Зміна відношення між уявною ситуацією і правилом. На перших порах правило гри приховане за роллю. З урахуванням цього науковці стверджують, що всі ігри з правилам виникли з ігор в уявній ситуації. При цьому простежується тенденція, з якою зі розгортанням уявної ситуації розгортається правило.

4. Зміна характеру перенесення значень з одного предмета на інший. У молодшому дошкільному віці для дитини важлива зовнішня подібність іграшки з реальним предметом. Пізніше подібність поступово втрачає свою важливість.

5. Зміна дій. З розвитком ігрової діяльності дії дитини стають згорнутішими, перетворюються на символічні.

6. Зміна характеру стосунків між дітьми. У грі існують ігрові (ставлення дітей одне до одного як до ролей) і реальні (взаємини дітей між собою) стосунки. На перших порах провідними є реальні стосунки, які поширюються і

на розподіл ролей гри [25].

З часом реальні стосунки стають усе більше підпорядкованими ігровим. У психічному розвитку дитини грі належить особливо важлива роль. Вона формує її здатність до довільної діяльності й поведінки, символічних замін, саморегуляції, тренує пам’ять, розвиває сприймання, мислення, фантазію, здатність до спілкування, волю. Гра сприяє фізичному розвитку дитини, створює нову перспективу. За твердженнями науковців «у грі дитина завжди вища від свого середнього віку, вища від своєї звичайної повсякденної поведінки; вона в грі ніби на голову вища від самої себе. Гра конденсовано містить у собі, як у фокусі збільшувального скла, всі тенденції розвитку; дитина в грі ніби пробує зробити стрибок над рівнем своєї звичної поведінки». У процесі ігрової діяльності зароджуються та виокремлюються нові види діяльності дошкільняти .

Типовою для цього віку є художня діяльність, яка диференціюється на малювання, ліплення, конструювання, виготовлення аплікацій, танці, заняття з музики, слухання казок, читання віршів, драматизацію. Малювання, ліплення, виготовлення аплікацій, конструювання є продуктивною, спрямованою на отримання кінцевого продукту (малюнка, з ліпленої фігурки тощо) діяльністю. Дитячі малюнки мають певні особливості. Чим розвиненіші у дошкільника сприймання, спостережливість, чим ширший запас його уявлень, тим повніше і точніше він відображає у своїй творчості дійсність, тим багатшими будуть його малюнки-фантазії. Ця діяльність не лише пов'язана з рівнем розвитку психічних процесів, а й відображає рівень розвитку особистості загалом. У малюнку дошкільник не лише виявляє рівень пізнання світу, а й виражає емоційне ставлення до оточення. Попросивши дитину намалювати предмети, сюжети за власним уподобанням, можна побачити, що цікавить, захоплює її, чому вона надає перевагу. Спостерігаючи за тим. кого із членів сім’ї намалює дошкільник першим, яких розмірів персонажі малюнків де розміщує себе, як і кольори використовує, можна певною мірою з ’ясувати атмосферу в сім’ї, ставлення його до найближчих людей. Навіть за мінімальних здібностей дитини до

малювання цей процес позитивно виливає на його розвиток, оскільки він активізує мислення, тренує пам’ять, розвиває уяву, наполегливість, посидючість, вчить акуратності в роботі, оправляє руку, що дуже важливо у підготовці дошкільного навчання. У дошкільному віці починають готувати дитину до майбутнього трудового життя [5].

У старшому дошкільному віці праця має характер наслідування. Дитина спершу копіює роботу дорослого , а потім починає співробітничати з ним у ролі помічника. На цьому етапі важливо, щоб вирішальним моментом у трудовому зусиллі була не її зацікавленість, а користь для інших людей, майбутній результат. Тоді навіть найнеприємніша робота буде приносити їй радість. Для формування інтересу до трудової діяльності необхідно вміло підтримувати позитивні емоції дитини у процесі праці. На етапі старшого дошкільного віку відбувається у складнення трудової діяльності дітей за обсягом, видами, змістом, ставленням до неї і спрямованістю. Переважає праця, пов’язана із самообслуговуванням, виконанням доручень дорослих, посильна допомога дорослим, виготовлення саморобок. У процесі ігри, художньої діяльності, праці дитина засвоює знання про себе, опановує різноманітні навички. Однак засвоєння системи теоретичних понять як форми суспільного досвіду відбувається тільки у процесі організованої навчальної діяльності [29].

Ця робота передбачає:

- формування вміння усвідомлено виокремлювати спосіб дій;

- оволодіння загальним и способами дій, як і дають змогу розв’язувати практичні, пізнавальні завдання, виокремлювати нові зв’язки і відношення;

- розвиток уміння самостійно знаходити способи вирішення практичних і пізнавальних завдань;

- опанування навичок контролю за способом виконання дій та їх оцінювання.

Психолого-педогогічні дослідження свідчать про доцільність починати підготовку до навчальної діяльності з формування умінь контролювати та оцінювати свої дії [26].

У старшому дошкільному віці діти виявляють здібності до розумових і вольових зусиль, їх уже не захоплюють прості ігри та іграшки, у них підвищуються допитливість, інтерес до знань і розумової діяльності, з’являється вимогливість до себе та інших. На цій основі формується здатність розв’язувати різноманітні пізнавальні завдання. Це вміння є важливим критерієм успішної навчальної діяльності.

Новоутворення дошкільного віку, це формуються у дошкільників розумові дії та операції, які стосуються розв’язування пізнавальних та особистих завдань. Тоді у дитини з'являється внутрішнє, особисте життя, спершу в пізнавальній сфері, а потім і в емоційно-мотиваційній. Для її пізнавальних процесів характерний синтез зовнішніх і внутрішніх дій, об'єднаних у єдину інтелектуальну діяльність [30].

У сприйманні він представлений перцептивними діями:

- в увазі-вмінням керувати і контролювати зовнішній і внутрішній плани дії;

- у пам’яті – об’єднанням зовнішнього і внутрішнього структурування матеріалу під час його запам’ятовування і відтворення;

- в мисленні – об'єднанням у цілісний процес наочно-дійового, наочно-образного і словесно-логічного способів розв’язання практичних завдань [30].

У дошкільному та старшому дошкільному віці уява, мислення та мовлення тісно пов’язані. Їх синтез породжує здатність творити образи та довільно маніпулювати ними за допомогою мовних самоінструкцій. Це означає, що у дитини виникає та починає успішно функціонувати внутрішнє мовлення як засіб мислення, з’являється опосередкована певними уявленнями довільна поведінка. Одночасно завершується процес опанування мови як засобу спілкування, що створює основу для активізації виховання і розвитку дитини як особистості. У процесі виховання відбувається засвоєння необхідних моральних норм, форм і правил культурно ї поведінки. Усвідомлені дитиною норми і правила починають керувати його поведінкою, перетворювати його дії на довільні та морально регульовані вчинки.

Це засвідчує появу довільної моральної саморегуляції. У дошкільному та старшому дошкільному віці виникають первинні моральні настанови. Передусім розрізнення того, що є добрим і поганим [18].

Розвиток мовлення у дошкільному віці. Діти засвоюють мову дуже швидко, їхній словниковий запас зростає не тільки за рахунок іменників, а й дієслів, займенників, прикметників, числівників. До 6-ти років він у середньому охоплю є 14 тис. слів. Паралельно вони оволодівають умінням сполучати слова у речення за законам и граматики, у 4,5-річному віці без спеціального навчання засвоюють елементарні правила граматики і синтаксису рідної мови. Розвиток мовлення відбувається у процесі вдосконалення практичного використання мови у спілкуванні з іншими людьми. Водночас мовлення стає основою перебудови психічних процесів, знаряддям мислення. Засвоєння мови супроводжується великою активністю дитини. У дошкільному віці вона є найчутливішою до мовних явищ . Одночасно з орієнтацією на зміст слів вона виявляє не аби-яку цікавість до звукової форми слова, часто спеціально змінює слова, творить нові. На 5-му році життя дошкільники намагаються усвідомити значення слів і пояснити їх будову. Діти старшого дошкільного віку вже відрізняють слова на позначення існуючих предметів від слів, як і складаються із довільного набору літер (наприклад, «яблуко» і «яко»). Однак вони ще не усвідомлюють, що слова взяті для позначення об’єктів не у зв’язку з певною необхідністю, а довільно. Важливе значення для психічного розвитку дошкільника має комунікативна функція мови, яка полягає у використанні мови як засобу спілкування. Як відомо, діти починають спілкуватися ще до того, як навчаться говорити. З розвитком мовлення їхнє спілкування стає досконалішим. Його ефективність залежить не тільки від знання граматичних правил і значень, але й від навичок висловлювання певної думки у відповідній ситуації [17].

Вміння розмовляти ґрунтується на таких соціальних навичках, як:

1. Послідовність говоріння; враховування досвіду, вмінь, інтересів і потреб співрозмовника;

2. Уникнення домінування в розмові і перебивання співрозмовників;

3. Прояв уваги та готовність продовжити спілкування невербальними засобами (поглядом, жестом тощо).

На думку Ж. Піаже, раннє мовлення ще не є комунікацією, воно має егоцентричний характер, лише у 6–7 років егоцентричне мовлення змінюється соціальним, яке вже враховує точку зору співрозмовника й уможливлює справжній діалог. З розвитком когнітивних навичок, розширенням знань про навколишній світ у дітей вдосконалюється і спілкування. Вони навчаються слухати, часто вловлюють у повідомленнях багатозначність і обходяться без її тлумачення іншими [30].

Загалом, комунікативно-мовленнєвий розвиток дошкільника відбувається на таких рівнях:

а) поведінковий рівень (оволодіння мовленнєвою поведінкою), особливостями якого є: спрямування уваги на партнера по спілкуванню , настанова на реакцію-відповідь; володіння різноманітними експресивно-мімічними засобами спілкування; вміння налагоджувати міжособистісні контакти;

б) когнітивно-лінгвістичний рівень (розвиток понятійної свідомості), який характеризують: розуміння просторово-часових ознак ситуації спілкування (значення слів, що характеризують місце, час, зміст взаємодії); усвідомлення емоційного змісту ситуації спілкування (значення слів, що характеризують емоційний стан людини); розуміння дійових осіб у грі, праці (значення слів, що характеризують людину); збагачення словникового запасу (різноманітне і точне використання лексики, що відповідає ситуації і змісту спілкування); граматична правильність мовлення; фонетичний розвиток (вимова звуків, дикція, сила голосу, паузи, наголос);

в) особистісний рівень (регулювання мовленнєвої взаємодії), свідченням якого є:

– прагнення до розгорнутості, логічності й зв’язності висловлювання, розповіді;

– керування мовленням, новозміна відповідно до розвитку ситуації;

– удосконалення характеру продукованого тексту (враховуючи ситуацію, досвід, творчий підхід);

– самооцінка в дії, що визначає тип комунікативної позиції у спілкуванні; ціннісні орієнтації, пов’язані з людиною (оцінка співрозмовника, безоцінне сприймання іншої людини);

– потреба в міжособистісному спілкуванні, широта та дієвість його мотивів [26].

Комунікативно-мовленнєвий розвиток дитини 6–7 років є темп і сила голосу, правильно поставлена дикція, урізноманітнюються засоби виразності мовлення, збагачується обсяг побутової лексики, відбувається активне оволодіння видовими, родовими та образними поняттями. Словниковий запас досягає 5–6 тис. слів. У цьому віці дошкільник уміє у згоджувати слова за всіма граматичними категоріями, використовує всі типи речень (прості, поширені, складносурядні й складнопідрядні). Його висловлювання адекватні конкретним комунікативним ситуаціямі позаситуативному спілкуванню. Діти старшого дошкільного віку самостійно придумують казки, розповіді, використовують різноманітні виражальні засоби, зацікавлено сприймають чужі аргументи, докази і самі ними послуговуються. Вони виявляють ініціативу в спілкуванні: діляться враженням з ровесниками, ставлять запитання, залучають ровесників і старших до спілкування Старші дошкільники навіть зауважують мовні помилки ровесників, виправляють їх, користуються простими поняттями їх мовлення чисте, граматично правильне, виразне. Особливості сенсорного розвитку дошкільника.

Сенсорний розвиток дошкільняти передбачає засвоєння уявлень (образів) про різноманітні властивості й відношення предметів і явищ, опанування нових дій сприйняття, які дають змогу повніше сприймати навколишній світ. Як відомо, уже в ранньому віці дитина має певний запас уявлень про різноманітні властивості предметів, деякі з них починають відігравати роль зразків, з якими вона порівнює властивості нових предметів у процесі їх сприйняття. У

дошкільному дитинстві відбувається перехід від застосування предметних зразків, які є результатом особистого сенсорного досвіду, до використання загально прийнятих сенсорних символів – вироблених людством уявлень про основні варіанти кожного виду властивостей і відношень (кольорів, форм, розмірів предметів, їх розташування у просторі, висоти звуків тощо) [18].

Протягом дошкільного та старщого дошкільного віку формуються три основні види дій сприйняття:

1. Ідентифікація, відношення до еталона та моделювання. Відмінність між цими діями обумовлюється співвідношенням між властивостями предметів, які дитина сприймає, та еталонами, з допомогою яких ці властивості позначаються. Перцептивні дії ідентифікації (позначення) виконують за умови, що властивість сприйнятого предмета повністю збігається з еталоном. Вони полягають у виборі відповідного еталона і встановленні ідентичності предмета (м'яч круглий).

2. Перцептивні дії відношення до еталона виконуються тоді, коли властивості сприйнятого предмета не збігаються з відомим дитині етиленом. Вони полягають у з’ясуванні певних (часто несуттєвих) властивостей предмета і встановлені його ідентичності до еталона (чорний предмет собака).

3. Перцептионі дії моделювання діти здійснюють у процесі сприйняття об’єктів зі складними властивостями, які взагалі можуть бути з’ясовані не з допомогою одного еталона, а з використанням двох або й більше їх (наприклад, форма одноповерхового будинку) [30].

Розумовий розвиток дошкільника. Основними показниками розумового розвитку дошкільників є розвиток мислення, уваги, пам'яті, уяви. Розвиток мислення дошкільника. У дошкільному віці діти починають пізнавати світ за допомогою мислення – суспільно-зумовленого психічного процесу, який полягає в узагальненому й опосередкованому відображенні дійсності. Його розвиток у дошкільнят залежить від розвитку уяви. Дитина механічно замінює у грі одні предмети іншими , надаючи їм невластивих, але окреслених правилам и гри нових функцій . Пізніше предмети вона замінює їх образа ми, у зв’язку з

чим відпадає необхідність практичної дії з ними. Основними напрямами розвитку мислення в дошкільному дитинстві є вдосконалення його наочно-образності, пов’язаної о уявленням ситуацій і їх змін на основі уяви, довільної та опосередкованої пам’яті; початок активного формування словесно-логічного мислення (використання понять, логічних конструкцій) шляхом використання мови як засобу формулювання і розв’язання інтелектуальних завдань. Якщо в ранньому дитинстві мислення здійснюється у процесі предметних дій. то у дошкільника воно починає випереджати практичні дії, оскільки він уже навчається переносити раніше засвоєний спосіб дії на іншу, не тотожну першій, ситуацію.

У дошкільному віці дитина розв’язує життєві завдання трьома способами:

1. Наочно-дійовим (реальне випробування властивостей предметів).

2. Наочно-образним (оперування конкретними образами предметів і ситуацій).

3. І завдяки логічним судженням з опорою на поняття. Чим вона старша, тим рідше використовує практичні спроби і частіше наочно-образні та логічні способи [25].

Розвиток пам'яті дошкільника. У дошкільному віці відбувається інтенсивний розвиток здатності до запам’ятовування і відтворення. Якщо людині важко чи майже неможливо згадати що-небудь із раннього дитинства, то дошкільне дитинство, особливо старший дошкільний вік, залишає багато яскравих спогадів. Пам’ять дошкільняти, як правило, має мимовільний характер. Запам’ятовування і пригадування відбуваються незалежно від волі та свідомості вони реалізуються у діяльності, зумовлюються нею. Довільні форми запам’ятовування і відтворення, що починають складатися у середньому дошкільному віці, суттєво вдосконалюються у старших дошкільнят [29].

Розвиток знакової функції свідомості відбувається за такими лініями:

а) заміщення одних предметів іншими та їх зображеннями, а далі – використання мовних, математичних та інших знаків, оволодіння логічним и формами мислення;

б) поява та розширення можливостей доповнювання і заміщування реальних речей, ситуацій, подій уявними, вибудовування з уявлень нових образів.

Розвиток особистості дошкільника. На формування особистості дошкільника впливають основні види діяльності, які він виконує, розвиток мовлення та пізнавальної сфери, але найважливіше значення у цьому процесі мають розвиток самосвідомості й самооцінки, спонукальної сфери, динамічної і змістової сторін емоцій та почуттів.

Розвиток самосвідомості і самооцінки дошкільника. Особливу роль у розвитку особистості дитини в дошкільний період відіграють люди, що її оточують, передусім батьки. Дошкільник стає самостійнішим, більш незалежним, ніж раніше, від дорослих, розширюються та ускладнюються його взаємини з оточенням, а це відкриває йому значні можливості для глибшого самоусвідомлення, оцінювання себе та інших [7].

Розвиток спонукальної сфери дошкільника. У дошкільному віці активно розвивається спонукальна сфера дитини, свідченням чого є формування мотивів спонукань до діяльності, пов'язаних із задоволенням потреб у цій сфері належать мотиви, пов’язані з інтересом дітей до світу дорослих, з прагненням бути подібними на них. На основі прагнення до самоствердження у дітей виникає мотив змагання – прагнення виграти, перемогти, бути кращим. Розвиваються також моральні мотиви, зокрема слухатися старшого, бажання зробити приємне, потрібне іншим людям. Однак діяльність дошкільників спонукається не окремими мотивами, а їх ієрархічною системою, в якій основні та стійкі спонуки поступово набувають провідного значення і підпорядковують собі часткові, ситуативні. Підпорядкуванню мотивів сприяє усвідомлення дитиною себе як суб’єкта дії. Воно є початком подальшого ускладнення мотивів, їх опосередкування, усвідомленням, перебудов протягом усього життя. Передумовою долання власних бажань є не тільки очікування нагороди чи покарання з боку дорослого, а й висловлена дитиною обіцянка (принцип «даного слова». Так формуються наполегливість і вміння долати труднощі,

почуття обов’язку щодо інших людей. Розвиток динамічної та змістової сторін емоцій і почуттів дошкільника. Розвиток динамічної сторони емоцій і почуттів дошкільника зумовлений формуванням уміння контролювати і регулювати свої емоційні прояви. Змістовий аспект емоцій та почуттів пов'язаний із причинами і об’єктами переживання [30].

Успішний розвиток дитини у цьому віці вимагає бадьорого, життєрадісного настрою, джерелом якого є ласкавість і увага. Особливі переживання супроводжують ставлення дітей до батьків, спілкування з якими у спільній діяльності живлять радісні емоції. Тривожні переживання викликають конфлікти у сім’ї, суперечки з ровесниками, несправедливе ставлення до них. Дошкільник часто впадає у ревність, якщо йому здається, що братик чи сестричка (інша дитина) користується більшою увагою дорослих. Глибшими стають у цьому віці почуття гордості та самоповаги як і є основою самооцінки дитини, зумовлюють и поведінку. Важлива роль у розвитку особистості дошкільника належить естетичним почуттям (прекрасного, гармонії, ритму, божественного). У дошкільному віці, особливо у другій його половині, проявляється здатність до емпатії. Дітям властива гуманістична (емпатійні переживання, в яких вони емоційно відгукуються на неблагополуччя чи благополуччя іншого у формі радості за іншого, співчуття, співстраждання, жалю) і егоцентрична (переживання страждання, страху, радості у відповідь на сум іншого, а також - суму у відповідь на радість іншого) емпатії. Попри певні типові особливості емоційної сфери дошкільників (яскравість і безпосередність переживань, переважання почуттєвості над іншими сторонами життя), у кожної дитини вона індивідуальна [6].

Емоційне неблагополуччя дитини, проявляючись у сфері її стосунків з іншими людьми й у світі власних переживань зумовлює такі види порушень:

1) неврівноваженість, швидку збудливість, що проявляються в голосному плачі, вибухах гніву, глибокій ображеності тощо;

2) «легку загальмованість» уникання спілкування;

3) агресивність у взаємодії з ровесниками;

4) тривожність, що проявляється у переживанні різноманітних страхів [6].

Головним джерелом гармонійного розвитку емоцій і почуттів дошкільника є сім'я. Розвиток його емоційної сфери відбувається у напрямі ускладнення змісту емоцій, формування емоційної забарвленості (фону) життя, експресивності переживань. Діти 6 – 7 річного віку у зв'язку із загальним (психічним та особистісним) розвитком виявляють виразне прагнення посісти нове, значущіше становище у житті, виконувати нову, важливу не лише для них, а й для оточення роботу. Реалізуючи це прагнення, вони вступають у суперечність зі стилем свого життя, їх перестає тішити гра. Дошкільний період закінчується кризою семи років. Вона проявляється у втраті дитячої безпосередності, замкнутості, дещо штучній поведінці дитини, клоунаді, кривлянні й маніженні.

Дитина починає диференціювати внутрішню і зовнішню сторони своєї особистості, усвідомлювати зміст своїх переживань (сердита дитина розуміє, що вона сердита), узагальнювати їх. Ще однією ознакою кризи семи років є симптом «гіркоъ цукерки», коли дитині погано, але вона цього не показує. Дорослі опиняються перед новими труднощами у вихованні, бо дитина стає важкокерованою, а часом і взагалі некерованою. Основою цих проявів є узагальнення переживань. Це означає, що у дитини сформувалося нове внутрішнє життя - життя переживань, яке прямо і безпосередньо не накладається на її зовнішнє життя. Але внутрішнє життя не нейтральне до зовнішнього, воно на нього впливає. Майже всі діти 6–7-річного віку готові до навчання і хочуть іти до школи, у багатьох переважає зовнішня мотивація: «В мене буде портфель », «Я піду з букетом квітів» та ін. [26].

Саме в цьому прагненні закорінені можливості подолання кризи семи років, адже вступ до школи засвідчує перехід до нової, суспільно значущої та суспільно оцінюваної діяльності – навчання. Дуже важливо, щоб ці зміни у

житті дитини узгоджувалися з її внутрішньою потребою. Готовність дошкільника до навчання в школі. У спішний розвиток особистості, ефективність навчання дитини багато в чому залежать від того, наскільки правильно враховано рівень підготовки її до школи. Загалом, готовність дитини до навчання у школі передбачає інтелектуальну, особистісну та соціально-психологічну, вольову складові.

Особистісна та соціально-психологічна готовність дошкільника до навчання у школі. Підготовка дитини до школи передбачає формування у неї готовності до прийняття нової соціальної ролі – школяра, що виражається у серйозному ставленні до школи, до навчальної діяльності та вчителя. Як правило, старші дошкільнята відчувають великий потяг до школи. Часто їх приваблює зовнішній аспект шкільного життя. Але це не найголовніший мотив. Більшість із них прагне вчитися. До навчання вони ставляться як до дуже серйозного завдання («навчуся писати», «навчуся читати»). Якщо дошкільник не готовий прийняти соціальну позицію школяра, то навіть за наявності необхідних умінь і навичок, високого рівня інтелектуального розвитку, йому буде важко адаптуватися до шкільного життя. Є діти, які взагалі не хочуть іти до школи, причиною такого ставлення, як правило, є помилки в вихованні дошкільників .

Отже, від народження до вступу у школу дитина долає ряд важливих етапів: новонародженість, немовля, раннє дитинство, дошкільний вік. Кожному з них властиві специфічні ситуації розвитку, певні провідна діяльність, новоутворення і досягнення у психічному та особистісному розвитку, особливі кризи і поєднання процесів дозрівання й розвитку. Основним досягненням у житті дитини с її готовність до навчання у школі. У цей період закладаються основи її психічного здоров’я, характеру, здібностей, особливості самосвідомості тощо. Досягнення у психічному та особистісному розвитку є передумовою для гармонійного розвитку дитини на наступних етапах. За несприятливих умов виникають передумови для формування слабкості Я, неспроможності, майбутніх акцентуацій особистості, для невротичної

поведінки у шкільному віці. Усе це вимагає значних і послідовних зусиль рідних, вихователів дитячих установ, практичних психологів щодо забезпечення сприятливих умов для розвитку дитини.

1.2. Види та причини виникнення страхів у дітей старшого дошкільного віку

Ще в середині XX століття Дж. Вольпе дослідив більшу частину на сьогодні відомих соціальних страхів:

- страх критики;
- страх бути відторгнутим;
- страх стати центром уваги;
- страх нових ситуацій;
- страх сказати «ні»;
- страх висловлювати незадоволення [4].

Більшість соціальних страхів характеризуються комплексністю, тобто декілька видів часто поєднуються. Наприклад, людина боїться не тільки стати центром уваги, а ще й бути критикованою, не змогти висловити своє незадоволення тощо. Соціальні страхи досить легко розповсюджуються на подібні соціальні ситуації і схожі соціальні об’єкти, що врешті решт призводить до підвищеної тривожності.

Дослідник Варій М. Й. у своїх працях пропонує таку класифікацію страхів:

- вікові страхи, які частіше зустрічаються у емоційно чутливих людей та відображають їх психічний та особистісний розвиток;
- невротичні страхи, які характеризуються емоційною напругою й інтенсивністю, та значно впливає на формування характеру та здоровий розвиток особистості [3, 247].

Психоаналітик З. Фрейд виокремив три основних різновиди страху: невротичний (виникає внаслідок невідомої, внутрішньої і свідомо не визнаної небезпеки), об'єктивний (виникає на реальну небезпеку) та моральний (боязнь зробити щось поза совістю).

Карпенко Н. В. у своїх працях аналізуючи науковців більш повно розкриває класифікацію страхів: за характером, за ступенем реальності та за ступенем інтенсивності [13].

За характером страхи бувають: соціальними, особистісними, ситуативними та природними. Соціальні страхи – це ті, які тісно пов'язані з процесом взаємодії особистості у соціумі. Особистісний страх здатен виникати у незвичних для людини ситуаціях та напряму залежить від індивідуальних її особливостей: характеру, рівня емоційності. Ситуативні страхи проявляються в шоковій, небезпечній ситуації в результаті психічного зараження, тривоги зі сторони близьких, життєвих негараздів. Природним називають страх, який з'являється у певному віковому періоді та з часом має зникати. Ситуативний та особистісний види страхів часто поєднуються та взаємодоповнюють один одного.

За ступенем реальності страхи бувають: реальні (ті, що мають дійсну підставу та можуть загрожувати життю та здоров'ю людини) та вигадані (ті, які часто далекі від реальності).

За ступенем інтенсивності поділяють на: гострі (ті, що різко виникають при певних конкретних обставинах) та хронічні (ті, що завжди супроводжують людину та виникають навіть у просто схожих ситуаціях) [16].

Науковці додатково виділяють ще три види страхів, які було визначено на основі аналізу динаміки дитячих страхів:

1. нав'язливі страхи – страхи, що відчуваються в певних конкретних ситуаціях: страх висоти, глибини, замкнутих приміщень;

2. безглузді страхи – найважча форма страхів, коли дитина боїться якихось речей, через якісь свої психічні переконання (не ходить певною дорого, бо там колись на неї напала собака). Наявність цих страхів часто свідчить про

серйозні відхилення у психіці дитини;

3. надцінні страхи – найбільш розповсюджені. Вони пов’язані з фантазією дитини. На цих страхах дитина зациклюється та не може вийти з своїх нафантазованих ситуацій. Наприклад, страх темноти, бо в темряві обов’язково хтось має напасти та завдати шкоди [24]

Загалом дитячі страхи багатообразні і за видами, і за характером їх виявлення, вони постійно з’являються нові, збагачуються вже наявні або зовсім зникають, саме через це не існує єдиної загальновизнаної класифікації.

Страх – це звична відповідь на небезпеку. Якщо колись ми відчули почуття страху в певній ситуації – ми обов’язково відчуємо його знову в схожих обставинах.

Деякі дослідники стверджують, що чим дорослішe дитина, тим більше в неї страхів. Тобто, можемо сказати, що страх приходить з досвідом. Дитина зростає, всебічно розвивається, відкриває для себе навколишній світ та разом з тим знаходить для себе нові страхи. Рідко хто буде остерігатися та боятися ситуацій, в які ніколи не потрапляли та ніколи не чули про них [12].

Отже, виходячи з вище описаного, страхи з’являються та збагачуються разом з пізнавальною діяльністю дитини. Оскільки провідну роль у розвитку дошкільника відіграє дорослий (батьки, вихователі, інші значимі дорослі), то багато в чому психічне здоров’я дітей буде залежати саме від них.

Віковими або вродженими називаються ті страхи, які супроводжують дитину у певному періоді її життя.

На кожному віковому етапі свого розвитку діти переживають різноманітні страхи:

- у ранньому віці діти – вмілі фантазери, у них розвивається уява, образне мислення, але при цьому малюки дуже наївні. Вони бояться розлуки з батьками, нічних жахів та всього, що можливо нещодавно стало для них новим та неприємним: різкий звук, темрява, певні іграшки, незнайомі люди тощо;

- у всіх дітей віком 3-5 років більшість страхів інтенсивно пов’язані один з одним. Це пов’язано з віковими особливостями, бо саме ранній та молодший дошкільний вік – період, коли страхи «чіпляються один за одного» і стають єдиною структурою тривоги та переживань. Можемо відзначити, що страхи цього віку пов’язані з інтенсивним розвитком емоційної сфери особистості. Діти починають боятися темряви, самотності;
- у старшому дошкільному та молодшому шкільному віці відмічається максимальна кількість дитячих страхів, які не переплітаються між собою. Це пов’язано з тим, що старші дошкільники вже починають поступово готуватися до нового етапу свого життя – школи. Тому у них на перший план починає виходити інтелектуальний розвиток, а особливо мислення. Страх при цьому більш важко психологічно мотивований. Старші дошкільники вже більш свідомо сприймають світ та переживають певні неприємні ситуації, а через розвиток аналітичного мислення, можуть створювати причинно-наслідкові зв’язки цих небезпек. Ось, наприклад, інколи 6-7 річні діти починають боятися смерті – своєї чи близьких людей. Тому на фоні цього вони починають боятися вогню, грози, глибини, автомагістралей – всього, що може нести загрозу життю [1, 43].

Всі, вище названі, вікові страхи в нормі мають зникати в процесі зростання, але у емоційно чутливих дітей страхи часто трансформуються, ускладнюються та закріплюються.

Існує цікава думка, що у дитячому віці є «рік безстрашності» – у дівчаток в 3 роки, а у хлопчиків – у 4 роки [3].

По аналізу наукових робіт Ольховецький С. М. у страхів відмічається ще й гендерна особливість. Тобто, за його дослідженнями, у дівчаток страхів не тільки більше, ніж у хлопчиків, але й їх страхи більш міцно переплетені з формуванням структури особистості та з емоційною сферою [20, 180].

Дошкільники – найбільш чутливі до конфліктних ситуацій у відносинах батьків. Тобто, якщо діти є свідками батьківських сварок, то у них збільшується кількість страхів. Дівчатка більш емоційно чутливо сприймають сімейні

стосунки. У конфліктах дівчаткам більш характерно обирати сторону протилежної статі – мати на певний час може втрачати авторитет в очах доньки [7].

Отже, розглянувши вікові та певні гендерні характеристик дитячих страхів, все одно важко скласти якийсь стійкий образ, оскільки те, наскільки буде виразним той чи інший страх і чи буде він взагалі вираженим, завжди залежить від індивідуальних особливостей психічного розвитку та конкретних соціальних умов, у яких доводиться формуватися особистості дитини.

Крім вроджених (вікових) є ще набуті страхи, тобто ті, що дитина може відчути незалежно від свого віку та розвитку. Такі страхи виникають унаслідок багатьох причини: конкретна ситуація, в яку потрапила дитина та в якій відчула почуття беззахисності, страху та жаху; певні об’єкти чи негативні персонажі; залякування та нав’язування страхів; оточуючий світ та його інформація – ситуації у світі, новини, негативні події у фільмах чи мультфільмах [12].

Дошкільники часто переживають денні та нічні страхи. Денні засновані на реальній ситуації та небезпеці, які вони можуть нести. Тоді як нічні ґрунтуються на особливостях уяви, снах. Останні можуть настільки вражати дитину, що їй важко в реальності переконати себе, що з ними того не сталося насправді, що вона побачили уві сні [8].

Проаналізувавши роботи видатних вчених, можна сказати, що перше місце серед дошкільників займає боязнь води, друге – напад тварин, третє – падіння з висоти та ДТП [1].

Діти бояться всього нового та невідомого, прикрашають своєю фантазією предмети, ситуації тощо. І найголовніше, на думку дітей, всі їхні страхи – реальні і носять реальний характер.

Серед загальних причин виникнення дитячих страхів виокремлюють:

- випадок, який колись завдав дитині шкоди (фізичної чи психічної);
- індивідуальні особливості дитини (високий рівень тривожності, вразливості, невпевненості в собі, почуття беззахисності, низька самооцінка);

- нав’язування, запугування дорослими (вигадування певних негативних персонажів, для стимулювання дитячої діяльності: «бабайка», Баба Яга, злий дядько і т.д.);
- гіперопіка (нав’язування батьками страхів, через заборону певних дій, в яких можливо дитина може, наприклад, травмуватися: «не лізь у воду – захворієш», «не бігай – впадеш і щось зламаєш собі», «не їж це – буде боліти живіт» і т.д.);
- надмірні покарання й авторитарний стиль виховання (дитина боїться зробити щось, щоб ненароком не засмутити батьків та не бути покараним);
- сварки між батьками (дитина також може боятися щось зробити не так, бо вважає себе причиною батьківських сварок);
- дитяча уява та фантазії («домальовування» та додавання певного розвитку подій до побачених чи почутих ситуацій) [15].

Отже, дитяча фантазія – найчастіша причина страху. Діти – емоційні, тому й не рідко самі вигадають собі предмет страху та по-своєму реагують на них: хтось тимчасово, на незначний період, а хтось зациклюється та застрягає в цих страхах надовго й тоді вже без допомоги спеціалістів не обійтися.

1.3. Вплив воєнних дій на прояви страхів у дітей старшого дошкільного віку

Війна є травматичним досвідом, який може мати значний вплив на психічний розвиток дітей, особливо дошкільного віку. Їхнє світосприйняття ще не сформоване, тому вони не завжди розуміють, що відбувається, і можуть відчувати сильний страх, тривогу та безпорадність. Старший дошкільний вік, коли формується особистість, емоційна сфера та самосвідомість, є особливо вразливим до негативних впливів.

Багато років поспіль як зарубіжні так і вітчизняні психологи, філософи, соціологи та інші науковці розроблювали та описували поняття страху, але й досі не існує чіткого загальноприйнятого визначення, тому розглянемо основні та найпопулярніші з них.

Велику увагу вивченню страхів приділяли у своїх роботах вітчизняні та зарубіжні науковці такі як Хайнц Айзенк, Джон Боулбі, Анна Фрейд, Dolores Specht та Danny Pinout, Віра Хом'якова, Ірина Кириченко, Світлана Щербатюк та інші.

У сучасному тлумачному психологічному словнику Багно Ю.М., «страх» описується як емоція, яка виникає в ситуаціях загрози існуванню індивіда та направлена на джерело дійсної чи уявної небезпеки та має свій діапазон відтінків: побоювання, боязнь, переляк, жах. Ще характеризується страх внутрішніми переживаннями: надмірним збудженням, прояв симпатичних реакцій, бажаннями нападати чи тікати [2].

Дослідниця Семиченко А.А. зазначає, що страх є чи не основною вродженою формою душевної реакції: Все навколо з часом змінюється, але страх, саме як форма оцінки та тип ставлення до будь-чого, залишається з людиною завжди [27, 15].

У словнику екстремальної психології О. В. Тімченко, страх визначають як емоцію, яка з’являється у ситуаціях, що несуть загрозу існуванню особистості та спрямована на джерело уявної чи дійсної небезпеки [10, 125].

Американський психолог К. Ізард відносить страх до фундаментальних емоцій, називаючи його «вродженою психосоматичною реакцією». Вчений також зауважує, що страх – це сильна емоція, яка відчувається як тривожні переживання та занепокоєння [11].

На думку багатьох вчених, саме почуття страху є мимовільним і супроводжується виразним хвилюванням, занепокоєнням та жахом. Вчені зауважують, що не всі негативні емоції (страх, гнів, стрес і т.д.) несуть виключно небезпеку для розвитку особистості. Будь-яка емоція виконує свою функцію. Так само і емоція страху має певне значення для психічного розвитку

людини. Страх для дитини – це своєрідний засіб пізнання оточуючої дійсності, що призводить до більш критичного та вибіркового ставлення до навколишнього середовища. При психічному розвитку у межах норми дитячі страхи стають частиною механізму, який регулює поведінку малюка, мають позитивне адаптаційне значення. Цікавим для нас є теза про те, що психіка людини потребує не тільки позитивних, але й неприємних та «гострих» емоцій, так само як і організм потребує не тільки цукру, але й солі. Страх є корисним тільки тоді, коли він точно виконує свої позитивні функції та зникає у потрібний момент [19, 55].

Отже, з вище описаних визначень поняття страху, ми зупиняємось та в подальшому будемо спиратися саме на таке трактування «страх є проявом безумовного рефлексу, захисної реакції з гальмуванням. Базується страх на природно закладеному інстинкті самозбереження і супроводжується окремими змінами вищої нервової діяльності, бо саме воно, на нашу думку, є найбільш популярним та повнозначним».

Багато людей при згадувані страху відразу починають пов’язувати його з відчуттям жаху, небезпеки. Людина переживає почуття страху досить індивідуально: частота переживань, ситуації та події, особливості реакцій.

Як зазначає Пов’якель Н. І., особливості реакції людей на страх можуть бути вкрай різними. Це відбувається через те, що страх спричиняє певні фізіологічні зміни, експресивну поведінку, емоційний сплеск, гальмування або збудження всіх процесів в організмі людини [22, 37].

Дуже часто при ознайомленні з поняттям страху зустрічається термін «тривога». Страх та тривога, на думку вчених – поняття, які об’єднує спільний емоційний компонент: хвилювання, занепокоєння – тобто відчуття загрози чи небезпеки.

Психологи-гуманісти зазначають, що тривога – результат розбіжностей між почуттям безпеки, захищеності й свободою. Виникнення цих розбіжностей залежить від зовнішнього світу, який часто несе загрозу особистості. Дихтомія свобода-безпека – універсальний факт природи людини, зомовлений її

потребами. Тривожні прояви є сигналом порушення цих потреб та орієнтацій особистості. Важливо, що подолання даних тривожних проявів можливе лише за умовою проведення певних психотерапевтичних заходів [31].

Але, не дивлячись на таку начебто схожість цих понять, їх не слід плутати. Бо, наприклад, тривога може виникати перед якоюсь важливою подією, де людина не контролює хід дій; перед очікуванням певних результатів, коли людина може тільки передбачувати та вгадувати можливі. Тобто, тривога – насичене занепокоєнням почуття відповідальності за своє життя (чи життєві події) чи життя інших. У свою чергу страх – чітке відображення конкретної небезпеки, що може загрожувати непередбачуваними наслідками. Якщо людина починає боятися навіть самої згадки про страх, то це очевидний високий рівень тривоги, бо вона боїться та остерігається всього, що може будь-яким чином загрожувати її життю та спокою. Будь-яким чином страхи досить негативно впливають на всебічний розвиток особистості та призводить до численних хвороб та труднощів соціалізації [23].

Визначивши поняття страху, види та причини виникнення страхів у дітей старшого дошкільного віку переходимо до розгляду впливу воєнних дій на психіку дитини.

Діти старшого дошкільного віку в прифронтовому місті можуть мати різні страхи, такі як страх перед війною, обстрілами, втратою близьких людей або страх перед невідомим.

Більш детально розгляномо деякі з цих факторів:

— *Постійний стрес*: діти, які живуть у зонах бойових дій, постійно перебувають під впливом стресу, що може призвести до розвитку тривоги, страхів, фобій та інших психологічних проблем.

— *Травматичний досвід*: діти можуть бути свідками або жертвами насильства, що може мати руйнівний вплив на їхню психіку.

— *Втрата безпеки*: війна руйнує звичне життя дітей, позбавляючи їх відчуття безпеки та стабільності [9].

Постійні стресові ситуації, страх за життя, втрата близьких, руйнування звичного укладу життя - все це призводить до розвитку тривожних та фобічних розладів у дітей.

Страхи у дітей старшого дошкільного віку можуть проявлятися у різних формах: страх гучних звуків, страх темряви, страх самотності, страх розлуки з близькими, нічні кошмари тощо.

Ось деякі з найпоширеніших проявів страхів у дітей старшого дошкільного віку під час воєнних дій:

— *Страх перед невідомим*: діти можуть боятися того, що може статися з ними, з їхніми близькими або з їхнім домом.

— *Страх смерті*: діти можуть розуміти, що війна несе за собою смерть, і це може викликати у них сильний страх.

— *Страх розлуки*: діти можуть боятися, що їх розлучать з батьками або іншими близькими.

— *Страх самотності*: діти можуть боятися залишитися одні, особливо вночі.

— *Страх гучних звуків*: діти можуть боятися звуків вибухів, сирен або стрілянини.

— *Страх нічних кошмарів*: дітям можуть снитися кошмари про війну, що може погіршити їхній сон і посилити страх.

— *Страх агресії*: діти можуть стати більш агресивними або дратівливими через страх і тривогу.

— *Страх відмови від їжі:* діти можуть втратити апетит або почати їсти більше, ніж зазвичай, через стрес.

— *Страх відмови від сну:* діти можуть мати проблеми зі сном або прокидатися вночі через кошмари або страх.

Важливо пам'ятати, що кожна дитина реагує на стрес по-різному. Деякі діти можуть мати лише кілька з цих проявів, а інші можуть мати багато. Важливо також зазначити, що не всі діти, які переживають війну, матимуть проблеми з психічним здоров'ям.

Якщо не вживати заходів щодо корекції цих страхів, вони можуть мати негативні наслідки для подальшого психоемоційного розвитку дитини.

Вплив війни на дітей старшого дошкільного віку може викликати :

— *Виникнення нових страхів*: окрім поширених у цьому віці страхів темряви, монстрів, самотності, у дітей, які живуть в умовах війни, можуть з'являтися нові фобії, пов'язані з вибухами, обстрілами, смертю, розлукою з близькими [21].

— *Загострення наявних страхів*: навіть ті страхи, які були у дитини до війни, можуть значно посилитися під впливом стресових подій.

— *Поява поведінкових проблем*: страх може проявлятися у вигляді агресії, плачливості, замкнутості, порушень сну та апетиту, зниження успішності в навчанні [11].

— *Фізичні прояви:* Можуть з'явитися головні болі, нудота, запаморочення, інші психосоматичні реакції.

— *Психологічні проблеми*: Некореговані страхи можуть призвести до розвитку тривожних розладів, депресії, фобій та інших психологічних проблем у дорослому віці [14].

— *Соціальні проблеми*: Страхи можуть заважати дітям спілкуватися з однолітками, навчатися та розвиватися.

— *Погіршення якості життя*: Страхи можуть суттєво погіршити якість життя дитини та її сім'ї [11].

У прифронтових містах часто виникають проблеми з доступом до кваліфікованої психологічної допомоги. Багато батьків не знають, куди звертатися за допомогою, або не мають можливості через небезпечну ситуацію. Але вчасна та кваліфікована корекційна робота з дітьми, які переживають страхи внаслідок воєнних дій, може допомогти їм:

— Знизити рівень тривоги та страху:

— Навчитися справлятися зі стресом:

— Розвинути навички емоційної регуляції:

— Подолати травматичний досвід:

— Повернутися до нормального життя:

Важливо пам'ятати, що війна - це складна та травматична подія, яка може значно вплинути на емоційний стан дітей**.** Батькам необхідно бути уважними до своїх дітей, підтримувати їх, допомагати їм впоратися зі страхами та переживаннями.

1.4. Методи та техніки корекції проявів страхів у дітей старшого дошкільного віку

Існує багато ресурсів, які можуть допомогти дитині впоратися зі стресом та тривогою, спричиненими війною. Страхи, емоційні порушення добре корегуються і проходять без наслідків, якщо вчасно звернутися до спеціаліста та почати над цим працювати.

У психолого-педагогічній теорії та практиці існує досить багато різноманітних способів запобігання та корекції дитячих страхів.

Запобігання страхів – це діяльність, спрямована на попередження небажаних проявів у психіці дитини. Можна сказати, що запобігання – це своєрідне виявлення та усунення факторів, які несуть загрозу психічному здоров’ю, а також у свою чергу створення сприятливих умов для повноцінного розвитку особистості. Таким чином профілактичні дії по відношенню страхів дітей дошкільного віку спрямовані на попередження їх закріплення та негативного впливу на дитину.

Науковці виділяють принаймні дві основні задачі запобігання дитячих страхів:

— профілактика появи сильно виражених страхів та збільшення їхньої кількості;

— профілактика несприятливої динаміки вже наявних страхів разом із застосуванням психокорекційних засобів, тобто запобігання появі інтенсивних та стійких страхів ірраціонального характеру.

Більшість вчених, говорячи про запобігання страхів, зауважують, що цей процесі повинен мати комплексний характер. Застосовуючи комплексний підхід запобігання порушень поведінки та психосоматичних розладів, Титаренко Т.М. виділяє три напрямки роботи [28]. Вважається доцільним застосування цього підходу й для запобігання страхів дітей дошкільного віку (таб. 1.1).

Таблиця 1.1.

Три напрямки роботи в комплексній профілактиці страху

№	Методи	Компоненти
1	Направлення	• За складом учасників; • За впливом на психічні
2	Методи	• Діагностичні; • Профілактико-корекційні.
3	Форми	• Індивідуальні; • Групові; • Підгрупові.

Дошкільний вік вважається найсприятливішим та найважливішим для діагностики та профілактики негативних емоційних проявів. Запобіжні заходи складають певну систему, яка спрямована на створення сприятливих умов, що унеможливлює появу страхів. Профілактику негативних емоційних проявів здійснюють на декількох рівнях: медичному, соціальному, психологічному, педагогічному і т. д. Лише при проходженні всіх попередньо запланованих психологом рівнів можна говорити про комплексний підхід та очікувати дійсно високу ефективність. Тобто, для отримання позитивного результату, всі, заплановані на різних рівнях, предметні галузі мають зосереджувати свою увагу на певному аспекті проблеми, але працювати на єдину мету – створення позитивної, комфортної атмосфери, що унеможливить виникнення страхів у дитини [28].

Під час профілактичних заходів слід створити максимально комфортні умови для дитини. Діти повинні відчувати підтримку оточуючих (батьків, психологів, інших дітей) та довіряти їм. Отже, важливим та майже головним аспектом профілактичних заходів є позитивна психологічна атмосфера. Створити її можна також за допомогою демократичного стилю спілкування, гуманного ставлення всіх учасників один до одного, рефлексії, сприянню міжособистісного спілкування на позитивні теми з повагою до дитячої індивідуальності . Створення позитивного клімату в колективі дошкільників залежить від високо кваліфікованості спеціаліста.

Існує багато методів корекційної роботи з дітьми, які переживають страхи. Найефективнішими з них є:

— *Ігрова терапія:* через гру дитина може дослідити свої страхи, навчитися їх висловлювати та знаходити способи подолання.

— *Арт-терапія:* малювання, ліплення, аплікація та інші види творчості допомагають дітям виразити свої емоції та переживання, які їм складно описати словами.

— *Казкотерапія:* за допомогою казок дитина може пропрацювати свої страхи в безпечному та символічному контексті.

— *Когнітивно-поведінкова терапія:* цей метод допомагає дітям ідентифікувати та змінювати негативні думки та переконання, які підтримують їхні страхи.

— *Релаксаційні техніки:* навчання дітей методам розслаблення, таким як глибоке дихання або йога, може допомогти їм зменшити рівень тривоги та впоратися зі страхами.

— *Індивідуальна психотерапія:* робота з психологом, яка допоможе дитині зрозуміти свої страхи, навчитися їх контролювати та долати.

— *Групова психотерапія: з*аняття з іншими дітьми, які пережили схожі події, можуть допомогти дитині відчути себе не самотньою та отримати підтримку.

— *Сімейна психотерапія:* робота з батьками допоможе їм краще зрозуміти стан дитини та навчитися їй допомагати.

Необхідно розвивати у дітей витримку, рішучість, хоробрість, сміливість та вольові якості. Важливо розмовляти з дітьми та створювати довірливі стосунки.

Корекція дитячих страхів є особливою формою психолого-педагогічної роботи, яка має головну мету – створення сприятливих умов для покращення психічного розвитку малюка, надання йому психологічної допомоги. Своєчасна корекційна робота сприяє зниженню у дітей емоційної напруги та навіть повного позбавлення від страхів.

Заходи мають складатися з різних аспектів: педагогічних, психологічних, корекційних, діагностичних.

Ефективним напрямком корекції страхів є корекційні можливості різних видів мистецтва, у яких дитина має змогу відображати свої внутрішні переживання та отримувати від цього задоволення.

Вважаємо за потрібне згадати й про арт-терапевтичні методи, за допомогою яких можна більш детально вивчати дитячі страхи та їх ефективність.

Серед арт педагогічних методів часто використовується зображувальна діяльність, наприклад, методики «Мої страхи», «Страхи в будиночках», «Найкраще або найгірше, що зі мною сталося» тощо. За допомогою дитячого малюнка можна зрозуміти інтереси дитини, індивідуальні особливості, переживання, емоційний стан. Тобто малюнок є своєрідним «дзеркалом душі» дитини. Корекцію страхів дитини за допомогою зображувальної діяльності багато хто з науковців вважає найбільш ефективним. Ми вважаємо, це зумовлено тим, що зображувальна діяльність є звичною та невимушеною для дітей. Малювання надає природню можливість для розвитку уяви та фантазії. У процесі малювання дитина зображує свої почуття, думки, бажання та мрії, ставлення до певних ситуацій. Зображувальна діяльність є способом пізнання своїх можливостей та оточуючої дійсності, взаємостосунків, емоцій. Діти, які

часто малюють, мають менше страхів, бо у своїх витворах зображують страхи, які легко долаються за допомогою певної супер сили, вольових якостей тощо. Намальований страх вже немає такого шкідливого значення для дитини [32].

Отже, з різноманітних методів та прийомів корекції страхів найчастіше виокремлюється зображувальна творчість та ігри, як один з провідних видів діяльності дошкільників. Можна підкреслити також своєчасність та актуальність застосування цих способів взаємодії, які дають можливість дітям впоратися з їх страхами.

Корекція дитячих страхів бажано має проводитись у присутності людей, яким вона довіряє. Під час роботи дитина повинна відчувати підтримку з боку дорослих та бути впевненою, якщо раптом що, їй допоможуть.

Зважаючи на специфічні умови життя в прифронтових зонах, корекційна робота з дітьми старшого дошкільного віку має мати деякі особливості:

- *Безпека:* найпершою умовою успішної роботи є забезпечення безпеки дітей під час проведення занять.
- *Гнучкість:* плани роботи психолога повинні бути гнучкими та адаптуватися до мінливої обстановки.
- *Співпраця з батьками:* важливо налагодити тісну співпрацю з батьками дітей, щоб вони могли підтримувати дитину вдома та допомагати їй впоратися зі страхами.

Важливо пам'ятати, що кожна дитина індивідуальна, і те, що допомагає одній дитині, може не спрацювати для іншої. Тому психолог повинен підбирати методи корекції з урахуванням вікових особливостей дитини, її індивідуальних характеристик та конкретних страхів.

Важливо також, щоб батьки створювали для дитини сприятливу емоційну атмосферу вдома:

— проводити з дитиною більше часу;

— грати з нею;

— читати їй казки;

— говорити з нею про її страхи;

— заспокоювати її та давати їй відчуття безпеки.

Завдяки спільним зусиллям психологів, батьків та самих дітей, можна допомогти дітям старшого дошкільного віку, які проживають у прифронтових містах, подолати страх та повернутися до нормального життя.

Що можуть зробити батьки, щоб допомогти дитині впоратися зі страхами:

— *Створити атмосферу безпеки та спокою:* важливо, щоб дитина відчувала себе захищеною. Для цього необхідно створити їй сприятливі умови життя, наскільки це можливо в умовах війни.

— *Підтримувати емоційний зв'язок з дитиною:* проводити з дитиною якомога більше часу, розмовляти з нею, слухати її переживання, давати їй відчути, що вона не самотня.

— *Заохочувати дітей висловлювати свої почуття:* дозвольте дітям розповісти вам про свої страхи та переживання. Слухайте їх уважно та з розумінням.

— *Пояснювати дитині, що відбувається:* важливо, щоб дитина розуміла ситуацію, але пояснення повинні бути відповідними її віку та рівню розвитку.

— *Вчити дитину методів саморегуляції:* допомогти дитині навчитися розслаблятися, контролювати свої емоції, використовувати техніки подолання стресу.

— *Заохочувати дитину до ігор та творчості:* ігрова та творча діяльність допомагає дитині виразити свої емоції, зняти напругу та відчути себе краще.

— *Забезпечення фізичної активності*: фізична активність може допомогти зменшити стрес і тривогу. Заохочуйте дітей грати на вулиці, займатися спортом або танцювати.

— *Звернутися за допомогою до фахівців*: якщо страхи дитини значно впливають на її життя та поведінку, важливо звернутися за допомогою до психолога або психотерапевта.

Отже, проблема запобігання, виникнення та корекції страхів у дітей дошкільного віку є досить актуальною, оскільки дитина 4-6 років навряд чи самостійно зможе їх подолати, тому потребує залучення до цієї проблеми дорослих. Подолання страхів – це цілий комплекс психологічного та педагогічного впливу, який вимагає, по-перше, своєчасного виявлення, по-друге, правильно та доцільно підібраних методик та прийомів роботи.

РОЗДІЛ 2.
ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОЯВІВ СТРАХІВ У ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ В ПРИФРОНТОВОМУ МІСТІ

2.1. Методика та організація дослідження

На основі аналізу наукової літератури з проблеми дослідження було визначено необхідність проведення емпіричного дослідження. Емпіричне дослідження проводилось на базі Ліцей інтелектуальної творчості «ЕйдоС» м. Запоріжжя. Вибірку нашого дослідження склали - 12 дітей: 7 дівчаток та 5 хлопчиків.

Мета емпіричного дослідження – теоретично та емпірично дослідити види страхів та вплив воєнних дій на прояви страхів у дітей старшого дошкільного віку.

Для досягнення мети необхідно вирішити наступні завдання:

1. Відбір та обґрунтування психодіагностичних засобів дослідження.
2. Формування вибірки дослідження.
3. Здійснення процедури психодіагностики.
4. Аналіз результатів дослідження.

Для визначення видів страху та впливу воєнних дій на прояви страхів у дітей старшого дошкільного віку було використано низку діагностичних методик:

- методика «Мої страхи»;
- методика «Страхи в будиночках»;
- тест тривожності у дошкільників В. Амена, Р. Теммла, М. Дорки.

Обрані нами методики дозволяють оцінити рівень страхів дітей старшого дошкільного віку.

Розглянемо детальніше використані нами методики.

1. Методика «Мої страхи».

Ця методика відноситься до проєктивних, а центральним механізмом зображувальної діяльності є саме проєкція. Тому проєктивні методики використовуються для виявлення яскравого переживання почуття страху. В інструкції дитині пропонується намалювати те, чого вона боїться, те, що її лякає. Матеріалом для малювання є аркуш паперу формату А4 та набір кольорових олівців чи фломастерів. Після закінчення малювання дитину просять розповісти про те, що вона зобразила, тобто вербалізувати свій страх. Таким чином активне обговорення дитиною своїх відчуттів в ігровій формі дозволяє внутрішнім ресурсам змінити спрямованість із захисту на конструктивний процес особистісних змін.

2. Методика «Страхи в будиночках».

Дорослий пропонує дитині зображення двох будинків: один чорного кольору, другий – червоного. Потім дитині дається завдання розселити в будиночки страхи зі списку. Дорослий відмічає тільки ті страхи, які дитина відносить до чорного будинку. Під час бесіди можна визначити види страхів, що переважають. Відповіді дитини об’єднують в групи за видами страхів, які були запропоновані. Виділяють 7 таких груп:

— медичні страхи (страх болю, уколів, лікарів, крові і т. д.);

— страх отримання фізичної шкоди (різкі та неочікувані звуки, транспорт, вогонь, явища природи, війна);

— страх смерті (своєї чи близьких);

— страх тварин та казкових персонажів; страхи сна (жахливі сни, темрява);

— соціально-опосередковані страхи (страх перед людьми, батьками, бути покараним, запізнитися, бути самотнім);

— просторові страхи (висота, вода, замкнутий простір).

Коли дитина в трьох випадках з чотирьох-п’яти дає ствердження, то цей вид страху діагностується як наявний. Дана методика не потребує спеціальної

підготовки. Бесіда проводиться з дитиною індивідуально, їй дається інструкція: «У чорному будиночку мешкають страшні страхи, а в червоному не страшні. Давай, я буду називати страх, а ти визначати в який будиночок ми його поселемо». Далі перераховуються страхи: залишитися самотнім, нападу, захворіти, померти, якихось людей, маму чи тата, покарання, Бабу Ягу, землетрусу, крові, болю, маленьких кімнат, чудовиськ і т.д. за різними видами страхів. Бесіду ведуть не поспішаючи, повільно перераховуючи страхи та очікуючи відповіді «так» чи «ні» або «боюсь» чи «не боюсь». Дорослий має сидіти не напроти дитини, а поряд з нею, постійно підтримувати та хвалити її за відвертість. Після перерахування всіх страхів дитині пропонується зачинити чорний будиночок на ключ ,а ключ викинути. Така процедура заспокоює актуалізовані страхи.

3. Тест тривожності у дошкільників В. Амена, Р. Теммла, М. Дорки (дотаток А).

Ця методика є проективним тестом тривожності, за допомогою якого визначається характерна для дитини тривожність в типових для неї життєвих ситуаціях. При цьому тривожність розглядається як особистісна риса, функцією якої є створення безпеки для людини на психологічному рівні і яка має негативні наслідки. Останнє заключається в гальмуванні активності дитини, яка направлена на досягнення успіхів. Висока тривожність часто супроводжується високою потребою уникнення невдач і тим самим перешкоджає прагненню до досягнення успіху. Тривожність, яку відчуває дитина в певній ситуації, не обов’язково буде проявлятися так само і в іншій ситуації. Значимість ситуації залежить від негативного емоційного досвіду, набутого дитиною в цих ситуаціях. Негативний емоційний досвід формує тривожність як рису особистості та відповідну поведінку дитини.

Психодіагностика тривожності виявляє внутрішні стосунки дитини до певних соціальних ситуацій, розкриває характер взаємовідносин дитини з оточуючими людьми, у тому числі в родині, у дитячому садку.

Тест проводиться індивідуально з дітьми 3-7 років. Стимульним матеріалом є 14 малюнків, які відображають певні життєві ситуації. При цьому картки мають бути окремо для дівчаток та для хлопчиків. Дитині пропонують розглянути малюнок та підібрати зображення усміхненого чи сумного обличчя. На основі отриманих даних визначається індекс тривожності дитини, який потрібен для подальшого аналізу результатів.

2.2. Результати та інтерпретація отриманих даних

За проєктивною методикою «Мої страхи» серед дітей старшого дошкільного віку ми отримали наступні результати:

— 3 дитини зображали на своїх малюнках комах, тварин;

— 2 дитини зобразили темряву та небезпеки, які в ній живуть;

— 4 дитини зобразили події, які несуть загрозу життю (пожежа, дорожньо-транспортні пригоди);

— 2 дитини зобразили вигаданого персонажа, який викликає жах;

— 1 дитина зобразила страх крові та лікарів.

Результати проведеної методики представлені на рисунку 2.1.

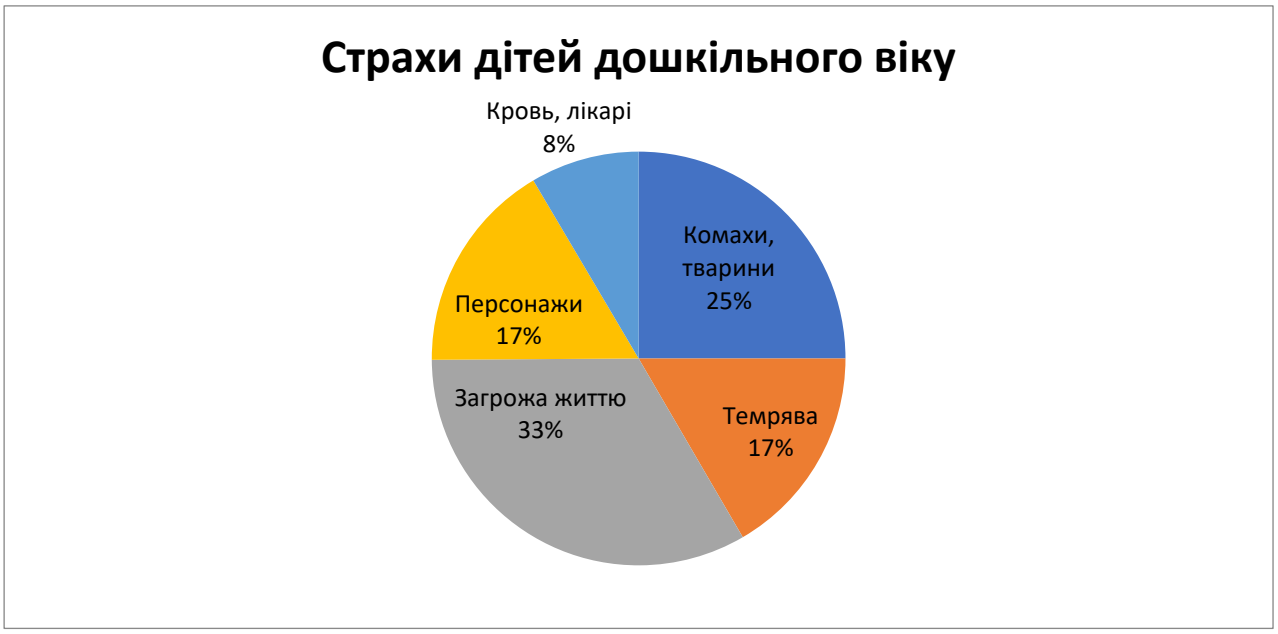

Рис. 2.1. Результати за методикою «Мої страхи» дітей старшого дошкільного віку

За результатами проведеної методики «Мої страхи» серед дітей старшого дошкільного віку можна зробити такі висновки: набільшим страхом дітей є загроза життю (33%) – це може бути спровоковано тим, що вибірка нашого дослідження живе в прифронтовому місті, де постійно лунає сигнал повітряної тривоги, час від часу лунають вибухи, чутно як летять ракети. Також причиною таких показників може бути те, що дітей під час небезпеки відводять в укриття, що викликає страх та тривожність.

Наступний показник, який посів друге місце, це страх комах та тварин (25%) - це може бути спровоковано певним життєвим досвідом, а також стосунками в родині. Серед дослідників доволі розповсюджена думка, що дитина, яка є свідком батьківських сварок та інших родинних негараздів, часто відчуває страх перед тваринами.

Страх темряви та страх персонажів набрали однакову кількість балів (по 17%) - цей страх викликаний особливостями дитячої уяви – діти дошкільного віку притаманне фантазування та загострена уява, але інколи результати їхніх фантазій несуть негативні наслідки. Схожу причину мають і страхи вигаданих персонажів, які є також результатом дитячої фантазії. Страх перед подіями, які несуть загрозу життю, зазвичай, нав’язаний оточенням: страхи батьків, новини, фільми та мультфільми. Інколи, діти до кінця не розуміють, що може статися з ними, наприклад, під час пожежі вони просто знають, що можуть померти.

Найменший відсоток займає страх крові та лікарів (8%) - цей страх спровокований також негативним життєвим досвідом або залякуванням з боку дорослих.

Після проведення наступної методики, яка має назву «Страхи в будиночках», маємо досить негативні результати – кожна дитина у середньому має 5-6 страхів, що перевищує вікову норму, результати представлені на рис.2.2.

Рис. 2.2. Результати за методикою «Страхи в будиночках» дітей старшого дошкільного віку

Після проведення діагностики отримали наступні результати:

1. **86% дітей** - бояться війни;
2. **70% дітей** - бояться тварин;
3. **59% дітей** - бояться темряви;
4. **63% дітей** - бояться пожеж, автокатастроф, природніх катастроф;
5. **72% дітей** - бояться смерті (своєї чи близьких);
6. 45 дітей - бояться бути покараним та засмутити рідних;
7. 38% дітей - бояться фізичного болю (поранитися, впасти, уколів);
8. 29% дітей - бояться вигаданих персонажів (Баба Яга, Домовий , Лісовик і т.д.);
9. 20% дітей - бояться великих скупчень людей, надмірної уваги з їх боку;
10. 60% дітей - бояться неочікуваних звуків та різких рухів.

За результатами найбільший відсоток (86%) серед дітей займає страх війни. Скоріш за все цей страх рідко можна було зустріти серед дітей, які завжди жили в мирний період, але у наш час, на жаль, він став надто поширеним. Діти відчувають страх, коли бачать наступні речі чи спостерігають

певні події: зброя, вибухи, люди у військовій формі, військова техніка, наслідки обстрілів тощо.

Страх смерті (72%) виникає також через вплив навколишнього середовища, певних життєво небезпечних ситуацій, перегляд новин та почутих розмов серед батьків, про загиблих військових, людей після масованих обстрілів і т.д.

Страх тварин (70%) може бути викликаним або травмуючим досвідом, або негараздами у родинному колі.

Страх пожеж, автокатастроф, природніх катастроф (63%) це також наслідок негативного життєвого досвіду чи навіювань навколишнім середовищем.

Страх темряви та срах чудовиськ (59%) – результати дитячої фантазії та оточуючого середовища, яке може залякувати дитину з певною метою.

Страх неочікуваних звуків та різких рухів (60%) обумовлений проживання в прифронтовому місті, де постійно лунають вибухи, летять ракети, їде тяжка техніка, або ті кого колись лякали раптовим криком чи рухом, застосовували фізичну силу.

Страх бути покараним та засмутити близьких відчувають (45%) діти, яких часто сварять за певні проступки чи невдачі, а також він спровокований особливостями вікового розвитку, коли для дитини важливе не тільки її благополуччя, а й благополуччя інших та їхнє ставлення до неї.

Діти, які бояться фізичного болю (поранитися, впасти, уколів) (38%) – діти які мали негативний досвід відвідування лікарень, або бачили як їх рідні лікувались і при цьому відчували біль, страх та виснаження.

Діти, які бояться вигаданих персонажів (Баба Яга, Домовий , Лісовик і т.д.) (29%) – це пояснюється віковими нормами старшого дошкільного віку, фантазуванням, переглядом різних мультфільмів та казок.

Діти, які бояться великих скупчень (20%) - діти мали досвід бути загубленими серед натовпу або просто колись відчували дискомфорт перебуваючи серед людей.

Останнім етапом емпіричного є проведення діагностики за допомогою тесту тривожності для дошкільників В. Амена, М. Дорки, Р. Теммла результати якого представленні на рис.2.3.

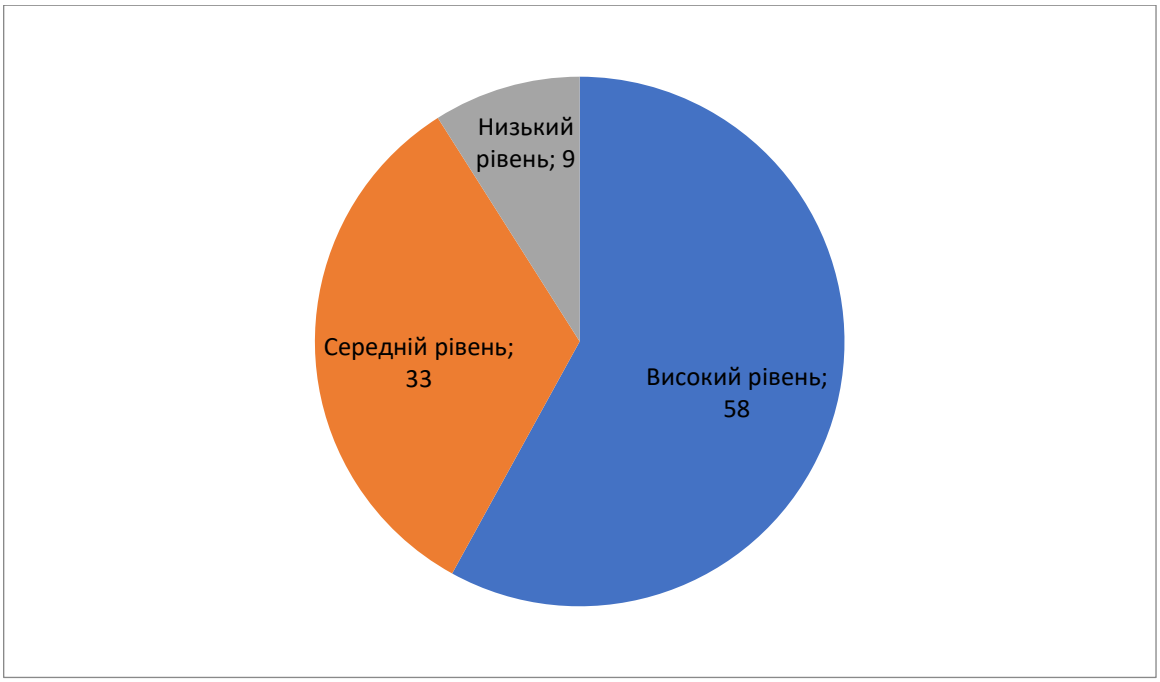

Рис. 2.3. Результати за тестом тривожності у дітей старшого дошкільного віку

Отже, за результатами проведеної методики на визначення тривожності, зазначимо:

— 58% (7 з 12 дітей) мають високий рівень тривожності;

— 33% (4 з 12 дітей) мають середній рівень тривожності;

— 9% (1 з 12 дітей) мають низький рівень тривожності.

Якісний аналіз отриманих результатів дозволяє визначити особливості емоційного досвіду дитини у різноманітних життєвих ситуаціях:

— діти з високим рівнем тривожності – недостатньо емоційно адаптовані до тих чи інших життєвих подій. Надто тривожним дітям важко будувати міжособистісну взаємодію з оточуючими, оскільки все навколо їм здається небезпечним та ворожим. Якщо рівень тривожності не буде знижуватися, за дитиною закріпиться занижена самооцінка, песимістичний погляд на своє майбутнє. Дуже висока тривожність може свідчити про

невротичний конфлікт, який при несприятливих умовах здатен провокувати емоційні зриви чи навіть психосоматичні захворювання;

— середній рівень тривожності у більшості випадків вважається нормою, якщо не чинить негативного впливу на психіку дитини. Середня тривожність свідчить про вдалу адаптацію дитини в колективі, адекватну оцінку своєї діяльності, а також оцінюванні ситуацій, які несуть загрозу. Діти здатні швидко та ефективно використовувати навички вирішення конфліктних та стресових ситуацій;

— низький рівень тривожності сигналізує про те, що дитина потребує підвищення відчуття відповідальності та усвідомлення реальних мотивів своєї діяльності. Іноді дуже низький рівень тривожності є ознакою активного витіснення особистістю дійсної тривоги, щоб здаватися кращим в очах оточуючих.

Отже, якісний аналіз результатів дає можливість з’ясувати загальний рівень тривожності, можливі причини тривоги у міжособистісних відносинах дитини та показання на можливі чинники виникнення психічних травм.

Важливо зазначити, що результати діагностики кожної дитини аналізуються індивідуально, спираючись на її емоційний стан під час тестування, на досвід дитини в певній (зазначеній на малюнку) ситуації.

Таким чином, можемо зробити висновок, що більшість дітей старшого дошкільного віку нашої вибірки схильні до тривожності та страхів. Ми використали три методики для того, щоб більш ширше вивчити спектр дитячих страхів у цій групі. Певною мірою спостерігається, що діти старшого шкільного віку мають високий рівень тривожності та надмірну кількість страхів.

Результати нашого дослідження дозволяють нам зробити висновок, що діти старшого дошкільного віку які проживають в прифронтових містах мають високі рівень тривожності, що формує в них домінування страху смерті та темряви.

ВИСНОВКИ

1. Старший дошкільний вік – це період бурхливого розвитку дитини, який характеризується значними змінами в усіх сферах психіки. Цей вік є перехідним від дошкільного до молодшого шкільного, тому він має свої особливості, які важливо знати дорослим.

Розвиток пізнавальної сфери:

- Інтелект: активно розвивається логічне мислення, завдяки чому діти вчаться порівнювати, узагальнювати, класифікувати предмети.
- Мова: словниковий запас значно розширюється, мова стає граматично правильнішою. Діти вчаться розповідати казки, переказувати зміст прочитаного, складати описові розповіді.
- Уява: стає більш багатою, розширюються можливості для фантазування. Діти активно використовують уяву в іграх, малюванні, творчій діяльності.
- Пам'ять: розвивається довільна пам'ять, діти вчаться запам'ятовувати й відтворювати інформацію свідомо.

Розвиток емоційно-вольової сфери:

- Емоції: стають більш стійкими, дитина вчиться керувати ними. Розвиваються емпатія, співпереживання, здатність розуміти емоції інших людей.
- Воля: формується довільність поведінки, дитина вчиться ставити цілі, планувати дії, докладати зусиль для їх досягнення.

Розвиток особистості:

- Самооцінка: стає більш адекватною, дитина вчиться оцінювати свої сильні та слабкі сторони.
- Мотивація: розвивається прагнення до успіху, до визнання з боку дорослих та однолітків.

- Соціальні навички: діти вчаться взаємодіяти з однолітками, будувати дружні стосунки, вирішувати конфлікти.

Ігрова діяльність:

- Гра залишається провідним видом діяльності, але її зміст змінюється. Діти грають у сюжетно-рольові ігри, де відтворюють різні соціальні ролі дорослих.
- Гра стає більш організованою, діти вчаться дотримуватися правил, співпрацювати одне з одним.

Підготовка до школи:

- Старший дошкільний вік – це сенситивний період для розвитку передумов навчальної діяльності.
- Діти вчаться виконувати інструкції дорослих, зосереджуватися на виконанні завдань, працювати самостійно.
- Розвивається дрібна моторика рук, що необхідно для письма.

Важливо знати, що кожна дитина розвивається індивідуально, тому ці особливості є загальними й можуть мати індивідуальні відхилення**.**

2. Проаналізувавши види та причини виникнення страхів у дітей старшого дошкільного віку, ми визначили, що «страх» описується як емоція, яка виникає в ситуаціях загрози існуванню індивіда та направлена на джерело дійсної чи уявної небезпеки та має свій діапазон відтінків: побоювання, боязнь, переляк, жах. Ще характеризує страх внутрішніми переживаннями: надмірним збудженням, прояв симпатичних реакцій, бажаннями нападати чи тікати. У своїх працях дослідники виділяють: вікові страхи, які частіше зустрічаються у емоційно чутливих людей та відображають їх психічний та особистісний розвиток; невротичні страхи, які характеризуються емоційною напругою й інтенсивністю, та значно впливає на формування характеру та здоровий розвиток особистості; нав’язливі страхи – страхи, що відчуваються в певних конкретних ситуаціях; безглузді страхи – найважча форма страхів, коли дитина боїться якихось речей, через якісь свої психічні переконання; надцінні страхи – найбільш розповсюджені. Вони пов’язані з фантазією дитини. На цих страхах

дитина зациклюється та не може вийти з своїх нафантазованих ситуацій.

Загалом дитячі страхи багатообразні і за видами, і за характером їх виявлення, вони постійно з'являються нові, збагачуються вже наявні або зовсім зникають, саме через це не існує єдиної загальновизнаної класифікації. Дитяча фантазія – найчастіша причина страху. Діти – емоційні, тому й не рідко самі вигадають собі предмет страху та по-своєму реагують на них: хтось тимчасово, на незначний період, а хтось зациклюється та застрягає в цих страхах надовго й тоді вже без допомоги спеціалістів не обійтися.

3. Визначаючи вплив воєнних дій на прояви страхів у дітей старшого дошкільного віку, нами було встановлено, що війна є травматичним досвідом, який може мати значний вплив на психічний розвиток дітей, особливо дошкільного віку. Їхнє світосприйняття ще не сформоване, тому вони не завжди розуміють, що відбувається, і можуть відчувати сильний страх, тривогу та безпорадність. Старший дошкільний вік, коли формується особистість, емоційна сфера та самосвідомість, є особливо вразливим до негативних впливів. Діти старшого дошкільного віку в прифронтовому місті можуть мати різні страхи, такі як страх перед війною, обстрілами, втратою близьких людей або страх перед невідомим.

Постійні стресові ситуації, страх за життя, втрата близьких, руйнування звичного укладу життя - все це призводить до розвитку тривожних та фобічних розладів у дітей. Страхи у дітей старшого дошкільного віку можуть проявлятися у різних формах: страх гучних звуків, страх темряви, страх самотності, страх розлуки з близькими, нічні кошмари тощо.

4. Визначивши ефективні методи та техніки корекції проявів страхів у дітей старшого дошкільного віку, можемо узагальнити, що існує багато ресурсів, які можуть допомогти дитині впоратися зі стресом та тривогою, спричиненими війною. Страхи, емоційні порушення добре корегуються і проходять без наслідків, якщо вчасно звернутися до спеціаліста та почати над цим працювати. Найефективнішими з них є: ігрова терапія; арт-терапія;

казкотерапія; когнітивно-поведінкова терапія; релаксаційні техніки; індивідуальна психотерапія; групова психотерапія; сімейна психотерапія.

Корекція дитячих страхів є особливою формою психолого-педагогічної роботи, яка має головну мету – створення сприятливих умов для покращення психічного розвитку малюка, надання йому психологічної допомоги. Своєчасна корекційна робота сприяє зниженню у дітей емоційної напруги та навіть повного позбавлення від страхів.

Зважаючи на специфічні умови життя в прифронтових зонах, корекційна робота з дітьми старшого дошкільного віку має мати деякі особливості: безпека, гнучкість, співпраця з батьками.

Важливо пам'ятати, що кожна дитина індивідуальна, і те, що допомагає одній дитині, може не спрацювати для іншої. Тому психолог повинен підбирати методи корекції з урахуванням вікових особливостей дитини, її індивідуальних характеристик та конкретних страхів.

6. Емпіричне дослідження прояви страхів у дітей старшого дошкільного віку в прифронтовому місті проводилось на базі Ліцей інтелектуальної творчості «ЕйдоС» м. Запоріжжя. Вибірку нашого дослідження склали - 12 дітей: 7 дівчаток та 5 хлопчиків.

Для визначення видів страху та впливу воєнних дій на прояви страхів у дітей старшого дошкільного віку було використано низку діагностичних методик: методика «Мої страхи»; методика «Страхи в будиночках»; тест тривожності у дошкільників В. Амена, Р. Теммла, М. Дорки.

За результатами проведеної методики «Мої страхи» серед дітей старшого дошкільного віку можна зробити такі висновки: найбільшим страхом дітей є загроза життю (33%); наступний показник, який посів друге місце, це страх комах та тварин (25%); страх темряви та страх персонажів набрали однакову кількість балів (по 17%); найменший відсоток займає страх крові та лікарів (8%).

Після проведення другої методики, яка має назву «Страхи в будиночках», маємо отримали негативні результати – кожна дитина у середньому має 5-6 страхів, що перевищує вікову норму.

За результатами найбільший відсоток (86%) серед дітей займає страх війни, страх смерті (72%), страх тварин (70%), страх пожеж, автокатастроф, природніх катастроф (63%), страх темряви та срах чудовиськ (59%), страх неочікуваних звуків та різких рухів (60%).

За результатами проведення діагностики за допомогою тесту тривожності для дошкільників В. Амена, М. Дорки, Р. Теммла визначено, що 58 % дітей мають високий рівень, 33% дітей мають середній рівень, 9% мають низький рівень тривожності.

Таким чином, можемо зробити висновок, що більшість дітей старшого дошкільного віку нашої вибірки схильні до тривожності та страхів. Ми використали три методики для того, щоб більш ширше вивчити спектр дитячих страхів у цій групі. Певною мірою спостерігається, що діти старшого шкільного віку мають високий рівень тривожності та надмірну кількість страхів.

Результати нашого дослідження дозволяють нам зробити висновок, що діти старшого дошкільного віку які проживають в прифронтових містах мають високі рівень тривожності, що формує в них домінування страху смерті та темряви, що повністю підтверджують нашу гіпотезу

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бабарикіна І. В. Теоретичний аналіз наукових досліджень проблеми страхів у психологопедагогічній літературі. *Вісник Інституту розвитку дитини.* Серія: Філософія, педагогіка, психологія: зб. наук. пр. Київ: Вид-во Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова, 2011. Вип. 13. С. 133-139.

2. Багно Ю.М. Адаптація. *Сучасний психолого-педагогічний словник* / за заг. ред. О.І.Шапран. Переяслав-Хмельницький: Домбровська Я.М., 2016. С.10.

3. Варій М. Й. Психологія особистості : навч. посіб. Київ : Центр учбової літератури, 2008. 592 с.

4. Вольпе Д. На шляху створення наукової психотерапії. Еволюція психотерапії. Київ: «Клас», 1998. Т 2. 712 с.011. Т. XIII, ч. 3. С. 86–93.

5. Горбатих В. В. Батьки як чинник впливу на становлення самоставлення дітей старшого дошкільного віку. *Актуальні проблеми психології : зб. наук. пр. Ін-ту психології імені Г. С. Костюка НАПН України.* Київ. 2018. Т. IV, вип. 14. С. 91–103.

6. Горбатих В. В. Особливості становлення емоційно-ціннісного ставлення дитини до себе. *Зб. наук. пр. Ін-ту психології імені Г. С. Костюка НАПН України «Проблеми загальної та педагогічної психології»* / за ред. акад. С. Д. Максименка. Київ. 2

7. Горбатих В. В. Сім'я як чинник становлення самоставлення дитини дошкільного віку. *Актуальні проблеми психології*. Київ : НАПН України. 2010. С. 44–52.

8. Даценко, Т. О. Феномен дитячого страху: психологічний вимір. *Дослідження молодих учених у контексті розвитку сучасної науки*: матер. II щорічної Всеукр. наук.-практ. конф. . Київський Університет імені Бориса Грінченка. Київ, 2012, С. 182-187

9. Діти війни: які психологічні проблеми потрібно долати. *Інновації заради перемоги*. 2023. URL: https://mind.ua/openmind/20246338-diti-vijni-yaki-psihologichni-problemi-potribno-dolati

10. Екстремальна та кризова психологія : термінологічний словник / за заг. ред. О. В. Тімченко. Харків : ХНАДУ : НУЦЗУ, 2010. 291 с.

11. Євдокимова Н. Психологічні реакції дітей під час війни: теоретико-методологічний аналіз. *Діти і війна: монографія*. Київ.-Ніжин: Видавець ПП Лисенко М.М., 2023. С. 35-73

12. Живанова В. А. Дослідження страху як психологічного феномену в історичній ретроспективі. *Вісник НТУУ «КПІ»*. Філософія. Психологія. Педагогіка: збірник наукових праць. 2010. № 3(30). С. 121–125.

13. Карпенко Н. В. Корекція та профілактика дитячих страхів. *Психологічна газета,* 2006. № 7. С. 1-31.

14. Кокун О.М. Оптимізація адаптаційних можливостей людини: психофізіологічний аспект забезпечення діяльності: монографія. Київ: Міленіум, 2004. 265 с.

15. Кузнєцова О. Ю., Шкребтієнко Л. П. Теоретичний аналіз проблеми дитячих страхів у дошкільному віці. *Київський інститут бізнесу та технологій*. 2017. С. 43.

16. Мазін В. Поняття «страху» та «тривоги» у текстах Фрейда. URL: https://freudproject.ru/?p=12143

17. Мартиненко С. Діагностичні методики вивчення внутрішнього стану дітей дошкільного та молодшого шкільного віку. *Початкова школа*. 2017. № 3. С. 50-52.

18. Мороз Р.А. Сімейні наративи як передумови розвитку особистісної ідентичності дітей старшого дошкільного віку : дис. на здоб. наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 – пед. та вік. психол. / Р. А. Мороз ; НАПН України, Ін-т психол. ім. Г. С. Костюка. Київ : [б. в.]. 2013. 313 с.

19. Оверченко А.І. Психологія травмуючих ситуацій: навч. посіб. Київ: Нац. акад.. внутр. справ, 2014. 160 с.

20. Ольховецький С. М. Феноменологіс тривоги та страху. *Проблеми сучасної психології*. Кам'янець-Подільський, 2010. № 9. С. 174-183.

21. Песоцька, Ю. Соціальна реабілітація та соціальна адаптація внутрішньо переміщених осіб. S*ocial Work and Education,* Vol. 9, No. 1. 2022. pp. 89-99.

22. Пов'якель Н. І. Психологія дитячих страхів. Київ : Шкільний світ, 2011. 128 с.

23. Приходько І.І., Колесніченко О.С., Тімченко О.В. Психологія екстремальної діяльності: навч. посіб. Харків: НА НГУ, 2016. 571 с.

24. Прохаренко І. Дитячі страхи. *Психолог дошкілля.* Київ, 2012. № 3 (32). С. 9-10.

25. Психологу ДНЗ : форми роботи з дітьми, батьками, педагогами дошкілля / С. Ліщина, В. Мокосєєва, В. Прибульська [та ін.] ; упоряд. О. Семібаламут. Київ : Шкільний світ, 2017. 95 с.

26. Савчин М . В.. Василенко Л . П. Вікова психологія : навчальний посібник.. Київ : Акад. видав. 2005. 360 с.

27. Семиченко В.А., Зданевич Л.В. Системно-структурний підхід до процесу адаптації студентів. *Проблеми адаптації студентів до навчання за умов фахової ступеневої підготовки*: збірник тез за матеріалами Всеукраїнської науково- практичної конференції. Хмельницький. 2002. С. 12–20.

28. Соціально-психологічні технології відновлення особистості після травматичних подій : практичний посібник / Т. М. Титаренко, М. С. Дворник, В. О. Климчук та ін.; за наук. ред. Т. М. Титаренко. Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології. Кропивницький : Імекс-ЛТД, 2019. 220 с.

29. Теслюк П. Ю. Психолог - педагогу : підказки та рекомендації. Київ : Ред. загальнопед. Газет. 2014. 124 с.

30. Токарева Н.М. Основи вікової психології : навчально-методичний посібник. Кривий Ріг. 2013. 283 с.

31. Фромм Еге. Гуманістична теорія особистості. URL: https://pro-psixology.ru/sovremennye-psixologicheskie-teorii/90-gumanisticheskie-teorii-lichnosti.html

32. Як допомогти дитині, яка бачила війну. Психологія: суспільне, культура. 2023. URL: https://suspilne.media/419430-ak-dopomogti-ditini-aka-bacila-vijnu-poradi-psihoterapevtki/